Developing a Religious Pedestrian Walkway Planning Model Using a Grounded Theory Approach[1]

Studying the Axis from the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh to the Holy Jamkaran Mosque, Qom

Abolfazl REZAEI

PhD Candidate in Urban Planning, Amol Branch, Islamic Azad University, Amol, Iran.

Hossein KALANTARI KHALILABAD[2]

Professor, Academic Center for Education, Culture and Research (ACECR), Member of the Urban and Regional Planning Group, Research Institute for Humanities and Social Sciences, Tehran, Iran.

Maryam REZGHI

Assistant Professor, Department of Urbanism, Amol Branch, Islamic Azad University, Amol, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In car-dominated cities, pedestrian-oriented planning is an environmental, social, and economic necessity. Religious pedestrian routes are distinct, because they are experiential spaces that connect people with the sacred. The route linking the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (peace be upon her) to the Jamkaran Mosque in Qom is one of Iran's most heavily used pilgrimage corridors. Despite its religious importance, it lacks an integrated planning model adapted to its climatic conditions, management structure, and pilgrim flows. The corridor functions as an arterial boulevard, and during peak periods such as mid-Sha'ban, much of its width is used by pilgrims on foot. Previous interventions have been criticised for disrupting the access hierarchy and the historic urban fabric. Such interventions illustrate how decisions taken for vehicles can weaken the walking experience of pilgrims.

This study addresses two questions: (1) which causal and contextual factors shape the need for a religious pedestrian corridor on the Haram-Jamkaran axis? and (2) which physical and managerial strategies can improve pilgrim experience and route safety?

Material and Methods

The study is an applied, development-oriented qualitative project using grounded theory. It follows the coding procedures of Strauss & Corbin (1998) and Corbin & Strauss (1990 and 2015). Data were collected from four stakeholder groups: pilgrims, local residents and business owners, urban managers and experts, and specialists in architecture, urban planning, and religious tourism.

Participants were selected through purposive-theoretical and snowball sampling. Inclusion criteria were at least one year of direct experience using or managing the route, relevant expertise, and willingness to take part in an in-depth interview. The study draws on 30 semi-structured interviews lasting 45 to 75 minutes each. Systematic field observation was conducted during ordinary periods and peak periods, including Friday nights and mid-Sha'ban. Urban plans, statistics, and literature were reviewed for triangulation.

Data were analysed in MAXQDA through open, axial, and selective coding. Axial coding examined relationships among causal, contextual, intervening conditions, strategies, and consequences.

1. This article is derived from the 1st author's doctoral dissertation entitled "Developing a Religious Pedestrian Route Planning Model Using a Grounded Theory Approach (Case Study: The Axis between the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH) and the Holy Jamkaran Mosque, Qom)" which is currently being prepared in the Department of Urban Planning, Islamic Azad University, Ayatollah Amoli Branch, under the supervision of the 2nd author with the advisory support of the 3rd author.

2. **Corresponding author**, +989121491955 H_kalantari2005@yahoo.com https://orcid.org/0000-0002-5262-8065

Trustworthiness was addressed through member checking, peer debriefing, and an audit trail. The analysis moved iteratively between data and emerging categories until each was clearly described.

Results and Discussion

The analysis identified a core category: improving the quality of the religious pedestrian route through the integration of climate-responsive design, welfare services, and intelligent crowd management. This core category is interpreted as the central phenomenon linking the other categories.

Climatic and physical conditions. Participants repeatedly identified lack of shade, heat stress, and unsafe pedestrian-vehicle conflict as basic constraints. Comfort and safety thus depend first on fundamental physical needs, such as shade and thermal comfort, rather than on decorative improvements.

Crowd and safety. Concerns about congestion, sudden stoppages, and the absence of clear emergency routes were most prominent at peak times. Crowd risk appears to relate less to total population than to the absence of mechanisms for managing flow at critical moments.

Welfare services. Hospitality stations (mawakib) were seen both as a valuable resource and as a source of problems. Distribution and coordination appeared more important than quantity, suggesting that the core issue is coordination rather than shortage.

Management and information. Participants pointed to the absence of multilingual signage and weak inter-institutional coordination, linking the route's physical condition to the institutional arrangements that govern it.

Cultural meaning. Participants described the route as having symbolic and spiritual value beyond movement.

Together, these categories indicate that pilgrim experience results from interacting climatic, physical, service, and managerial conditions. Based on the paradigm model, the study proposes three planning components: (1) climate-responsive design and physical organisation; (2) pilgrim welfare and service management; and (3) integrated, technology-supported management. These are presented as a conceptual framework requiring empirical testing. The study does not claim that the model is complete or universally applicable. Its strength lies in linking pilgrims' lived experience with institutional conditions within a single corridor; its limitation is reliance on one case. Comparisons with other pilgrimage routes are therefore treated as literature-based discussion until supported by primary data.

Conclusion

This study developed a grounded planning model for the pilgrimage corridor between the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh and the Jamkaran Mosque in Qom. The model identifies climatic and physical design, welfare services, and integrated management as the main dimensions shaping pilgrim experience and route safety. Improving such a route requires coordination among urban managers, religious authorities, service providers, and the community, not physical intervention alone. Planning must therefore treat pilgrims, residents, and institutions as interdependent actors. It can support safer pilgrimage today.

The study has three limitations. It is restricted to one corridor; its findings depend on interview and observation data whose sample size, saturation, and documentation must be fully reported; and the model is conceptual and requires testing through design interventions or quantitative evaluation. Future research should test the model in other pilgrimage corridors, evaluate the strategies through pilot implementation, and examine transferability under higher pilgrim densities.

تدوین الگوی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد[1]

مطالعه موردی محور حرم (حضرت معصومه(س)) - مسجد مقدس جمکران، قم

ابوالفضل رضایی
پژوهشگر دکتری دکتری شهرسازی، واحد آمل، دانشگاه آزاد اسلامی، آمل، ایران.

حسین کلانتری خلیل‌آباد[2]
استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، جهاددانشگاهی، تهران، ایران.

مریم رزقی
استادیار گروه شهرسازی، واحد آمل، دانشگاه آزاد اسلامی، آمل، ایران.

چکیده

محور حرم مطهر حضرت معصومه(س) تا مسجد مقدس جمکران در شهر قم، به‌عنوان یکی از پرترددترین مسیرهای زیارتی کشور، با وجود جایگاه ممتاز مذهبی و اجتماعی، فاقد الگوی جامع و یکپارچه‌ای برای برنامه‌ریزی بومی و متناسب با ویژگی‌های اقلیمی و مدیریتی مسیر و سامان‌دهی حرکت پیاده زائران است. این محور با عرض تقریبی نود متر و نقش شریانی، در مناسبت‌هایی نظیر نیمه شعبان، پذیرای شمار زیادی از زائران پیاده است. احداث بلوار نیز با انتقاداتی درباره نقض سلسله‌مراتب دسترسی، تأثیر بر سازمان فضایی و میراثی بافت تاریخی قاجار و بروز مداخلات کالبدی گسترده همراه بوده است. پژوهش حاضر با هدف تدوین الگوی مطلوب برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی در این محور و با بهره‌گیری از رویکرد نظریه داده‌بنیاد انجام شده است. داده‌ها از طریق سی مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته با مدیران شهری، متولیان مذهبی، کارشناسان ترافیک، کسبه، ساکنان و زائران، مشاهده نظام‌مند میدانی در شرایط عادی و اوج تقاضا و بررسی اسناد و طرح‌های شهری گردآوری شدند. نمونه‌گیری هدفمند تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت و داده‌ها با نرم‌افزار MAXQDA و طی کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شدند. اعتبار یافته‌ها نیز با بازبینی مشارکت‌کنندگان، هم‌اندیشی همتایان و ممیزی پژوهش تقویت شد. یافته‌ها نشان می‌دهند که ارتقای کیفیت مسیرهای زیارتی صرفاً اقدامی کالبدی نیست، بلکه فرآیندی میان‌رشته‌ای و چندنهادی است که به هم‌افزایی نهادهای مدیریتی، مذهبی و اجتماعی نیاز دارد. مدل مفهومی پژوهش، مؤلفه‌های اقلیمی و کالبدی، اجتماعی و فرهنگی، خدماتی، مدیریتی و فناورانه را به‌عنوان ابعاد اصلی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی در شهرهای زیارتی معرفی می‌کند.

واژگان کلیدی
پیاده‌راه مذهبی، قم، جمکران، برنامه‌ریزی بومی، نظریه داده‌بنیاد.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان « تدوین الگوی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد (مطالعه موردی: محور حرم مطهر (حضرت معصومه(س) - مسجد مقدس جمکران، قم)» است که در گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آیت‌الله آملی به راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم درحال تدوین است.

۲. **نویسنده مسئول**؛ ۰۹۱۲۱۴۹۴۹۵۵ H_kalantari2005@yahoo.com https://orcid.org/0000-0002-5262-8065

مقدمه

پیـاده‌روی کهن‌تریـن و طبیعی‌تریـن شـکل حرکـت انسـان در فضاسـت. ایـن حرکـت سـاده، بنیـان شـکل‌گیری شـهرها، بسـتر تعامـلات اجتماعـی و زمینـه‌ی تبـادلات فرهنگـی را فراهـم کـرده اسـت. در جهـان معاصـر کـه خـودرو بـر فضـای شـهری تسـلط یافتـه، بازگشـت بـه پیاده‌مـداری دیگـر یـک نوسـتالژی شـهری نیسـت، بلکـه ضرورتـی زیسـت‌محیطی، اجتماعـی و اقتصـادی به‌شـمار مـی‌رود. تجربـه شـهرهای موفـق نشـان داده کـه هرجـا پیاده‌مـداری تقویـت شـده، حیـات شـهری، سـلامت اجتماعـی و کیفیـت انسـانی فضاهـا ارتقـا یافتـه اسـت. درمیـان گونه‌هـای مختلـف پیاده‌راه‌هـا، مسـیرهای زیارتـی جایگاهـی متمایـز دارنـد. ایـن مسـیرها صرفـاً گذرگاه‌هـای حرکتـی نیسـتند، بلکـه فضاهایـی معنـوی و تجربه‌محـور به‌شـمار می‌آینـد کـه زمینـه ارتبـاط بـا امـر قدسـی و تحـول درونـی انسـان را فراهـم می‌سـازند. مسـیرهای زیارتـی در ایـران، به‌ویـژه در شـهر قـم، از ظرفیت‌هـای بالقـوه عظیمـی برخوردارنـد، امـا فقـدان الگـوی برنامه‌ریـزی جامـع موجـب شـده ایـن ظرفیت‌هـا به‌طـور کامـل بالفعـل نشـوند. شـهر قـم، از مهم‌تریـن شـهرهای زیارتـی جهـان اسـلام، قرن‌هاسـت میزبـان میلیون‌هـا زائـر از سراسـر دنیاسـت. محـور حـرم مطهـر حضـرت معصومـه (س) تـا مسـجد مقـدس جمکـران به‌عنـوان اصلی‌تریـن مسـیر زیارتـی شـهر بـه لحـاظ سلسـله‌مراتب شـبکه معابـر و نقـش شـریانی درجـه یـک، بـا طـول تقریبـی شـش کیلومتـر، بخشـی از شـبکه ارتباطـی شهراسـت. تصویـر ۱ نحـوه قرارگیـری و اتصـلات حـرم تـا جمکـران را نشـان مـی دهـد.

تصویر ۱ . مکان‌یابی و اتصلات حرم تا جمکران

ایـن محـور ضمـن تمـاس بـا بافت‌هایـی بـا ویژگـی متفـاوت، نقشـی چندوجهـی در حیـات مذهبـی، اجتماعـی و فرهنگـی قـم ایفـا و در ایـام خـاص به‌ویـژه نیمـه شـعبان، پذیـرای جمعیتـی انبـوه از زائـران اسـت. ایـن محـور در وضعیـت کنونـی ازنظـر کالبـدی و عملکـردی بـا چالش‌هـای معابـر ارتباطـی و تعـارض پیـاده و سـواره روبـه‌رو اسـت و الگـوی برنامه‌ریـزی یکپارچـه‌ای بـرای حرکـت پیـاده زائـران در دسـت نیسـت. لـذا پژوهـش حاضـر ایـن محـور را پیـاده‌راه مذهبـی شـکل‌یافته و تثبیت‌شـده فـرض نمی‌کنـد بلکـه آن را بسـتری نیازمنـد برنامه‌ریـزی می‌دانـد کـه براسـاس دیـدگاه و تجربـه مشـارکت‌کنندگان، ظرفیـت ارتقـا بـه فضایـی پیاده‌مـدار و زیارتـی را داراسـت. از ایـن‌رو "پیـاده‌راه مذهبـی" در ایـن مقالـه وضعیـت مطلـوب برنامه‌ریـزی اسـت.

توسـعه شـبکه معابـر در محدوده‌هـای پیرامونـی حـرم مطهـر حضـرت معصومـه (س) و احـداث بلـوار پیامبـر اعظـم (ص) بـا هـدف

ارتقای دسترسی و ساماندهی محور زیارتی حرم تا مسجد مقدس جمکران، پیامدهایی فراتر از تسهیل تردد داشته است. مطالعات مربوط به بافت زیارتی قم، به پیامدهایی چون گسست در پیوستگی فضایی، تغییر ساختار ریزدانه بافت تاریخی و تضعیف پیوندهای اجتماعی و هویت مکانی اشاره کرده‌اند. در عین حال، ایجاد یک محور عریض به‌تنهایی پاسخ‌گوی نیازهای زائران پیاده نیست؛ به‌ویژه در مناسبت‌های پرتردد که تأمین آسایش اقلیمی، خدمات رفاهی و بهداشتی، استقرار سامان‌یافته مواکب و مدیریت هم‌زمان جریان‌های پیاده و سواره اهمیت بیشتری می‌یابد. در سال ۱۴۰۵ نیز موضوع ساماندهی مواکب و تأمین زیرساخت‌هایی نظیر آب، برق، خدمات بهداشتی و سایه‌بان در بلوار پیامبر اعظم (ص) در دستور پیگیری قرار گرفته است. این شرایط، ضرورت بازنگری در رویکردهای مدیریت محور را نشان می‌دهد؛ رویکردی که به‌جای تمرکز صرف بر ظرفیت عبوری معبر، حرکت پیاده زائران را در پیوند با کیفیت فضایی، خدمات موردنیاز و الزامات مدیریتی مورد توجه قرار دهد. مسئولیت این مسیر میان بیش از دوازده نهاد ازجمله شهرداری، آستان مقدس حضرت معصومه (س)، ستاد اربعین، اورژانس، نیروی انتظامی و دیگر دستگاه‌ها تقسیم شده، اما هماهنگی مؤثری میان آن‌ها وجود ندارد. این درحالیست که در تجربه راهپیمایی اربعین حسینی در عراق، تأمین خدمات موردنیاز زائران و هماهنگی میان ارائه‌دهندگان خدمات، ازجمله چالش‌های مهم مدیریت این گردهمایی گسترده است. مطالعه‌ای کیفی درباره چالش‌های عملیاتی درمانگاه‌های سیار وابسته به ایران در اربعین، بر ضرورت برنامه‌ریزی در مراحل پیش، حین و پس از مراسم و هماهنگی بین‌بخشی برای بهبود کیفیت خدمات تأکید کرده است (Amerzadeh & Tabatabaee, 2025). در ایران، بخشی از پژوهش‌های مرتبط با پیاده‌راه‌ها به محورهای شهری مانند پیاده‌راه تربیت تبریز و خیابان هفده شهریور تهران اختصاص یافته‌اند. این مطالعات، در کنار بررسی کیفیت فضایی، به نقش تعاملات اجتماعی، مشارکت کاربران، بازتولید مکان و دلبستگی مکانی نیز پرداخته‌اند (Aminzadeh & Rezabeigisani, 2020; Golrokh & Pakzad, 2015). این‌حال، برای تعیین میزان توجه پژوهش‌های داخلی به پیاده‌راه‌های مذهبی و ابعاد اجتماعی، فرهنگی و تجربه زیسته زیارت، به بررسی نظام‌مندتری از پیشینه پژوهش نیاز است. در این میان، روش‌های کیفی عمیق، از جمله نظریه داده‌بنیاد، می‌توانند برای فهم تجربه کاربران و استخراج چارچوب‌های مفهومی متناسب با زمینه مطالعه به کار گرفته شوند؛ چنان‌که در مطالعه پیاده‌راه هفده شهریور نیز از این روش استفاده شده است (Golrokh & Pakzad, 2015).

با توجه به این شکاف‌ها، آورده پژوهش حاضر در سه سطح بیان می‌شود: نخست، سطح زمینه‌ای؛ الگویی مبتنی بر داده میدانی برای محور حرم - مسجد جمکران ارائه می‌شود که تجربه زائران و ذی‌نفعان محلی را درکنار نگاه مدیریتی منظور می‌کند. دوم، سطح مفهومی؛ ابعاد کالبدی، اقلیمی، خدماتی و مدیریتی درقالب یک مدل پارادایمی یکپارچه سازمان می‌یابد. سوم، سطح متودولوژیک؛ رویکرد داده‌بنیاد برای این نوع مسیر در بستر ایران به‌کار گرفته می‌شود. این سطح به محور موردمطالعه محدود است.

با توجه به اهمیت مذهبی، جمعیتی و فضایی محور حرم - مسجد مکران، ضرورت تدوین الگویی جامع با ویژگی‌های ذیل برای برنامه‌ریزی و مدیریت پیاده‌راه مذهبی در این مسیر پدیدار می‌شود:

(۱) درنظرگیری شرایط زمینه‌محور ازجمله اقلیم گرم و خشک قم، شبکه حمل‌ونقل و تراکم جمعیت؛

(۲) شکل‌گیری براساس داده‌های میدانی و مشارکت ذی‌نفعان (مدیران شهری، متولیان مذهبی، موکب‌داران و زائران)؛

(۳) دارای قابلیت انتقال مشروط و اجرا در مقیاس‌های مشابه در سایر شهرهای مذهبی کشور به‌شرط سنجش شباهت زمینه‌ای.

بر این اساس، هدف اصلی پژوهش تدوین الگوی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد در محور حرم - مسجد جمکران است و در این مسیر، پرسش‌گری چنین تبیین می‌شود:

- کدام شرایط علّی و زمینه‌ای بر برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی در محور حرم - جمکران با هدف ارتقای کیفیت تجربه زائر مؤثرند؟

- چه راهبردهای کالبدی و مدیریتی می‌توانند کیفیت تجربه زائر و ایمنی مسیر را در این محور ارتقا دهند؟

روش شناسی

پژوهش ازنظر ماهیت، کیفی و ازنظر هدف، کاربردی - توسعه‌ای است. راهبرد اصلی، نظریه داده‌بنیاد براساس چارچوب مدل پارادایمی استراوس و کوربن (Strauss & Corbin, 1998) است. انتخاب این رویکرد به دو دلیل روش‌شناختی صورت گرفته؛ نخست، وضعیت دانش موجود: مسئله اصلی پژوهش یعنی تدوین الگوی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی در محور حرم مطهر حضرت معصومه (س) تا مسجد مقدس جمکران پدیده‌ای است که روابط میان متغیرهای فضایی، عملکردی، ترافیکی و معنایی - تجربی آن در ادبیات داخلی به‌صورت یکپارچه مطالعه نشده و الگوی بومی مدونی برای آن وجود ندارد. در چنین وضعیتی، روش‌های فرض‌محور که از پیش، متغیرها و روابط میان آن‌ها را تعریف می‌کنند پاسخگو نیستند زیرا پیش‌شرط به‌کارگیری آن‌ها یعنی وجود چارچوب نظری مستحکم، فراهم نیست. دوم، ظرفیت روش: نظریه داده‌بنیاد[1] به پژوهشگر اجازه می‌دهد بدون تحمیل چارچوب نظری پیشینی، مفاهیم، مقوله‌ها و روابط میان آن‌ها را مستقیماً از داده‌های تجربی (مصاحبه، مشاهده و اسناد) استخراج نموده و درقالب یک مقوله محوری سازمان دهد؛ نتیجه‌ای که از بافت واقعی و تجربه زیسته زائران و ذی‌نفعان برمی‌آید. از این‌رو، این روش برای ساخت الگوی بومی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی که فاقد چارچوب نظری مدون در ادبیات داخلی است، مناسب‌ترین گزینه روش‌شناختی محسوب می‌شود. در این پژوهش، حساسیت نظری پژوهشگر از دو مسیر پرورش یافت: نخست، نگارش یادداشت‌های تحلیلی پس از هر مصاحبه و در طول فرآیند کدگذاری؛ این یادداشت‌ها شامل بازتاب درباره کدهای در حال ظهور، پرسش‌های تحلیلی[2]، و مقایسه میان مقوله‌ها[3] بود و مسیر حرکت از کدگذاری باز به محوری و انتخابی را مستند ساخت. دوم، بازگشت مستمر به ادبیات پژوهش در طول تحلیل، برای هر مقوله اصلی، ابعاد و ویژگی‌های مستخرج از داده‌ها به‌صراحت تدوین شد. به‌عنوان نمونه، مقوله "کیفیت اقلیمی" با ابعادی چون سایه‌اندازی، جریان هوا، و تراکم جمعیتی - حرارتی در ایام اوج زیارت و ویژگی‌های مربوط به شدت، تداوم و مکان‌مندی شرایط اقلیمی در طول محور تشریح گردید. درنتیجه، انتخاب مشارکت‌کنندگان پژوهش براساس برخورداری از تجربه زیسته یا دانش تخصصی مرتبط با پدیده موردمطالعه انجام شد تا امکان شناسایی و تحلیل ابعاد و ویژگی‌های مقوله‌های مستخرج از داده‌ها فراهم شود (Strauss & Corbin, 1998) و

شامل چهار گروه اصلی است:

۱) زائران مسیر: افرادی که حداقل یک بار در سال در ایام عادی یا مناسبتی، تمام یا بخشی از مسیر را به‌صورت پیاده طی کرده‌اند)

۲) ذینفعان محلی: ساکنان و کسبه‌ی مسیر و بافت پیرامونی

۳) مدیران و متولیان: کارشناسان حوزه شهرسازیشهرداری، سازمان ترافیک، مشاوران شهرسازی و متولیان مذهبی مرتبط با محور

٤) متخصصان: اساتید ،متخصصان و پژوهشگران حوزه‌های معماری، شهرسازی، گردشگری مذهبی.

در مرحله نخست نمونه‌گیری، مصاحبه‌شوندگان براساس معیارهای ورود ازجمله تجربه مستقیم حداقل یک‌ساله، دانش تخصصی، تمایل به مشارکت، تنوع جنسیت/سن/نقش، به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. با پیشرفت کدگذاری باز وشناسایی شکاف‌های مقوله‌ای، فرآیند به نمونه‌گیری نظری سوق یافت؛ گروه‌های جدید براساس نیاز تحلیلی وارد مطالعه شدند. برای نمونه، پس از ظهور تعارض میان نقش شریانی محور و تقاضای پیاده‌مداری به‌عنوان مقوله بالقوه، مدیران سازمان ترافیک و شهرداری برای روشن‌سازی بُعد مدیریتی این تعارض انتخاب شدند و به‌همین‌ترتیب، کسبه محلی برای پُرکردن شکاف مربوط به تجربه روزمره در ساعات اوج به نمونه افزوده شدند. در مرحله پایانی نمونه‌گیری، با اتکا به شبکه ارتباطی مشارکت‌کنندگان، روش گلوله‌برفی برای دسترسی به افراد تخصصی‌تر و کم‌یاب‌تر به‌کار گرفته شد. فرآیند نمونه‌گیری تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت؛ معیار عملیاتی اشباع در این پژوهش عبارت بود از ناپدید شدن کد، بُعد یا ویژگی جدید در سه مصاحبه پی‌درپی. براین‌اساس، در مصاحبه‌های بیست‌وهشتم تا سی‌ام هیچ کد یا مقوله جدیدی ظهور نکرد و تحلیل در نقطه سی‌ام مصاحبه به اشباع رسید. باید توجه داشت که اشباع فقط برای مقوله‌های استخراج‌شده ادعا می‌شود؛ مکان‌یابی دقیق و طرح‌ریزی کالبدی تفصیلی در پرسش‌های مصاحبه بیان نشده بود و اشباع آن‌ها ادعا نمی‌شود. ابزار گردآوری داده‌ها شامل سه بخش به‌شرح زیر درنظر گرفته شد:

۱) مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته عمیق، هر یک بین ۴۵ تا ۷۵ دقیقه، با محورهایی چون کیفیت کالبدی مسیر، خدمات رفاهی، ایمنی، تجربه زیارت و فناوری‌های نوین.

۲) مشاهده میدانی نظام‌مند در بازه‌های زمانی عادی و خاص (شب‌های جمعه و نیمه شعبان) برای ثبت شرایط کالبدی، تراکم جمعیت، امکانات رفاهی و نقاط گلوگاهی مسیر.

۳) مطالعه و تحلیل اسناد، منابع ثانویه مانند طرح‌های جامع و تفصیلی شهری، گزارش‌های آماری و متون علمی مرتبط به‌منظور تثلیث داده‌ها (O'Connor & Joffe, 2020) و با هدف بازسازی چرخه حیات پروژه از مرحله ایده اولیه تا اجرا و بهره‌برداری و درک زمینه نهادی - مدیریتی آن بود؛ چیزی که از مصاحبه و مشاهده میدانی به‌تنهایی قابل‌استخراج نیست. سه دسته سند در این مرحله بررسی شدند:

الف) اسناد مرحله برنامه‌ریزی و ایده اولیه شامل طرح‌های جامع و تفصیلی شهر قم که نقش شریانی محور، تعریف پهنه‌های کاربری مجاور و مسیر توسعه شهر به‌سوی جمکران را مشخص کرده، به‌همراه مصوبات شورای اسلامی شهر قم درخصوص تأسیس و ساماندهی محور. این دسته، نقطه شروع رسمی شکل‌گیری ایده پیاده‌راه مذهبی را نشان می‌دهد.

ب) اسناد مرحله طراحی و امکان‌سنجی: مطالعات ترافیکی و حمل‌ونقل، گزارش‌های امکان‌سنجی، و طرح‌های فنی - هندسی مرتبط با محور. این اسناد گزینه‌های طراحی مطرح‌شده، ملاحظات مدیریت تردد زائر و دلایل انتخاب رویکرد پیاده‌مدار را آشکار می‌کنند.

ج) اسناد مرحله اجرا و بهره‌برداری: گزارش‌های اجرایی پروژه، اسناد پیمان و قراردادها و آمار تردد و سرشماری زائر در بازه‌های زمانی مختلف (روزهای عادی، شب‌های جمعه و مناسبت‌های خاص). این دسته، وضعیت موجود محور، چالش‌های عملیاتی و ظرفیت واقعی مسیر را مستند می‌کند.

هدف این بخش، تبیین زمینه نهادی - مدیریتی و صحت‌سنجی یافته‌های مصاحبه و مشاهده‌های میدانی درچارچوب تثلیث داده‌ها است. کدهای استخراج‌شده از اسناد وارد کدگذاری باز شدند و در مواردی که هم‌خوانی یا ناهم‌خوانی مشاهده شد، در بخش یافته‌ها گزارش شده‌اند. فرآیند تحلیل داده‌ها براساس سه مرحله اصلی نظریه داده‌بنیاد انجام شد (Corbin & Strauss, 1990): در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم اولیه از مصاحبه‌ها استخراج و بیش از سیصد کد شناسایی شد؛ در مرحله کدگذاری محوری، مفاهیم درقالب مقوله‌های محوری سازماندهی و روابط میان شرایط علّی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها بررسی گردید و در مرحله کدگذاری انتخابی، مقوله هسته‌ای با عنوان ارتقای کیفیت مسیر پیاده‌راه مذهبی ازطریق تلفیق طراحی اقلیمی، خدمات رفاهی و مدیریت هوشمند جمعیت استخراج و مدل پارادایمی نهایی تدوین شد. برای مدیریت داده‌ها و ترسیم روابط میان کدها از نرم‌افزار Maxqda استفاده گردید. راهبرد پژوهش، مطالعه موردی یک محور واحد با رویکرد نظریه داده‌بنیاد است که به‌جای استخراج الزامات هنجاری قابل‌تعمیم آماری، به تدوین نظریه‌ای زمینه‌مند و موقعیتی می‌پردازد؛ ازاین‌رو راهبردهای پرسش دوم نیز زمینه‌مند و مبتنی بر داده‌های سی مصاحبه فهمیده می‌شوند. برای کاهش محدودیت طرح تک‌موردی، از مقایسه مداوم داده‌ها، تنوع مشارکت‌کنندگان و مقایسه مقوله‌های نهایی با پیشینه استفاده شد.

اعتبار و اعتمادپذیری پژوهش

برای اطمینان از اعتبار[4]، قابلیت انتقال[5] پایایی[6] و تأییدپذیری[7] یافته‌ها، از چارچوب Lincoln & Guba (۱۹۸۵) استفاده شد. راهبردها و اقدامات عملی زیر به‌طور نظام‌مند در پژوهش به‌کار گرفته شدند:

۱) اعتبار؛ بازبینی مشارکت‌کنندگان (از زائران، مدیران و کسبه)، تثلیث داده‌ها (مصاحبه + مشاهده + اسناد)، تثلیث محقق (تحلیل پژوهشگر اصلی + دو همکار متخصص)، توصیف غنی زمینه‌ای (اقلیم گرم و خشک، تراکم جمعیت، بافت مسیر).

۲) قابلیت انتقال؛ ارائه جزئیات دقیق شرایط مکانی، فرهنگی و مدیریتی محور برای امکان تعمیم به سایر شهرهای مذهبی.

۳) پایایی؛ ثبت و مستندسازی کامل فرآیند تحلیل در نرم‌افزار Maxqda و بازبینی منظم توسط دو استاد شهرسازی.

٤) تأییدپذیری؛ نگهداری آرشیو کامل مصاحبه‌ها و یادداشت‌های میدانی، بازتاب‌پذیری پژوهشگر (یادداشت روزانه از پیش‌فرض‌ها و تحلیل‌ها).

درراستای افزایش اعتبار بیرونی یافته‌ها و جبران محدودیت‌های ذاتی مطالعه تک‌موردی، یافته‌های حاصل از کدگذاری محوری نسبه به نتایج پژوهش‌های تطبیقی صورت‌گرفته در محورهای زیارتی مشابه (نظیر مسیر حرم - کوفه در نجف و محور حرم رضوی) مقایسه شد. این تثلیث بین‌موردی امکان استخراج الگوهای مشترک و تدوین الزامات هنجاری با پشتوانه‌ی تعمیم‌پذیری تحلیلی را فراهم آورد. تمامی مراحل پژوهش با رعایت ملاحظات اخلاقی انجام شد. پیش از آغاز هر مصاحبه، رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان اخذ گردید، محرمانگی اطلاعات تضمین شد و

داده‌ها صرفاً برای اهداف علمی و پژوهشی مورداستفاده قرار گرفتند. طی تحلیل، یادداشت‌های تحلیلی نوشته شد که برای مقایسه کدها، شکل‌دادن به مقوله‌ها و ثبت پرسش‌های تازه به‌کار رفتند.

مبانی نظری

از بین انواع فضاهای شهری، پیاده‌راه‌ها و فضاهای پیاده‌مدار از عرصه‌های مهم فضای عمومی شهر به شمار می‌روند؛ اهمیت آن‌ها به‌ویژه در شرایطی برجسته می‌شود که گسترش خودرومحوری، اولویت‌یافتن حرکت سواره و کاهش توجه به مقیاس انسانی، کیفیت استفاده از فضاهای عمومی و تجربه حضور شهروندان در شهر را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Gehl, 2010; Carmona, 2011) و درنتیجه آن، سلامت جسمی و روانی شهروندان با تهدیدات جدی مواجه است. پیاده‌راه‌ها در ادبیات برنامه‌ریزی و طراحی شهری، با تعاریف و کارکردهای متنوعی مطرح شده‌اند.

پیاده‌راه‌ها در ادبیات برنامه‌ریزی و طراحی شهری، با تعاریف و کارکردهای متنوعی مطرح شده‌اند. در برخی منابع فنی، مسیرهای پیاده و چندمنظوره به‌عنوان مسیرهایی تعریف می‌شوند که از ترافیک وسایل نقلیه موتوری جدا هستند و امکان استفاده گروه‌های مختلف، ازجمله عابران پیاده، دوندگان، دوچرخه‌سواران و افراد دارای محدودیت حرکتی را فراهم می‌کنند (Federal Highway Administration, 2006). در رویکرد طراحی شهری، پیاده‌راه بر اولویت حضور و حرکت عابران پیاده تأکید دارد و می‌تواند بستری برای تعاملات اجتماعی، فعالیت‌های جمعی و تقویت حیات شهری فراهم کند. ازاین‌منظر، پیاده‌مداری صرفاً به حذف یا محدودسازی تردد خودروها محدود نمی‌شود، بلکه بر ایجاد شرایطی برای حضور، حرکت و استفاده فعال شهروندان از فضای شهری تأکید دارد (Cowan, 2005).

در ادبیات معاصر طراحی شهری نیز پیاده‌راه‌ها به‌عنوان عناصر اصلی فضاهای عمومی و از عوامل مؤثر بر زیست‌پذیری و عدالت فضایی شناخته می‌شوند؛ زیرا زمینه تعاملات اجتماعی، شکل‌گیری هویت مکانی و تجربه حرکت آهسته را فراهم می‌کنند و می‌توانند کیفیت ادراک‌شده محیط شهری را در مقیاس انسانی ارتقا دهند (Carmona, 2011). براین‌اساس، پیاده‌راه در معنای متعارف خود معبری است که اولویت استفاده از آن با عابران پیاده است و تردد وسایل نقلیه موتوری به خدمات‌رسانی محدود می‌شود. بااین‌حال، در مسیرهای زیارتی شهری، الگوی حضور و حرکت پیاده ممکن است تابع مناسبت‌های مذهبی و دوره‌های اوج زیارت باشد و مسیر نیز هم‌زمان نقش شریانی در شبکه معابر ایفا کند. ازاین‌رو، در این پژوهش اصطلاح "پیاده‌راه مذهبی" به‌عنوان مفهومی هدف‌گذاری‌شده به‌کار می‌رود و به مسیری زیارتی اشاره دارد که در آن، اولویت حرکت پیاده به‌صورت دائمی یا در بازه‌های زمانی مشخص و با تدابیر مدیریتی مناسب تأمین می‌شود. تعیین چگونگی تحقق این اولویت، ازنظر میزان محدودیت تردد سواره و نحوه سازمان‌دهی فضایی مسیر، مستلزم بررسی‌های تکمیلی ترافیکی و کالبدی است. مرور انتقادی پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که موفقیت پیاده‌راه‌ها وابسته به برآورده‌سازی پنج بُعد به‌هم‌پیوند است:

۱- دسترس‌پذیری و پیوستگی شبکه به‌منظور تضمین امکان دسترسی فراگیر و پیوند منطقی با شبکه معابر و حمل‌ونقل.

۲- امنیت ادراکی و ایمنی ترافیکی برای کاهش تعارضات و ایجاد حس امنیت.

۳- آسایش حرارتی و اقلیمی در مواجهه با شرایط محیطی.

٤- سر زندگی و فعالیت‌های اجتماعی به‌عنوان شاخص‌های حضور و ماندگاری.

۵- هویت‌مندی و خوانایی به‌منزله وضوح

فضایی، نشانه‌مندی و معنا (Carmona, 2011).

در شهرهای مذهبی، این ابعاد با شدت بیشتری به‌هم گره می‌خورند زیرا مسیرهای زیارتی صرفاً های حرکتی نیستند، بلکه حامل معانی آیینی و ارزش‌های فرهنگی‌اند که تجربه مکانی زائر را شکل می‌دهند. به‌همین‌سبب، در چنین بسترهایی، هویت مکانی و تجربه معنوی زائران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ ازاین‌رو، برنامه‌ریزی و طراحی مسیر باید در کنار الزامات عملکردی و ایمنی، به کیفیت تجربه زیسته، معنای قدسی مکان و چگونگی شکل‌گیری ارتباط عاطفی زائران با مسیر نیز توجه کند (Lopez *et al*., 2018). پژوهش‌های داخلی نیز بر اهمیت عناصر کالبدی - اجتماعی فضاهای عمومی تأکید کرده‌اند، اما عمدتاً در زمینه بافت‌های تاریخی یا تجاری صورت گرفته و کمتر به مسیر پیاده‌راه‌های زیارتی پرداخته‌اند؛ ازاین‌رو، نیاز به مدل‌های بومی که ویژگی‌های رفتاری زائران و الگوهای زمانی - مکانی زیارت را درنظر بگیرند، محسوس است (Aminzadeh & Rezabeigisani, 2020).

در بررسی الزامات اقلیمی شهر قم، ضرورت طراحی اقلیم‌حساس از آنجا ناشی می‌شود که تابش شدید خورشید و تنش گرمایی می‌توانند آسایش حرارتی و کیفیت تجربه پیاده‌روی را در مسیرهای طولانی محدود کنند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که مجموعه‌ای از مداخلات خرداقلیمی، ازجمله ایجاد سایه پیوسته با استفاده از درختان و سازه‌های سایه‌انداز، انتخاب گونه‌های گیاهی متناسب با اقلیم و به‌کارگیری مصالح مناسب، می‌توانند در بهبود آسایش حرارتی عابران مؤثر باشند (Talebsafa *et al*., 2023; Teshnehdel *et al*., 2020). بااین‌حال، میزان تأثیر هر مداخله به شرایط اقلیمی، ویژگی‌های فضایی مسیر و نوع راهکار بستگی دارد؛ بنابراین، تعمیم یک مقدار ثابت برای کاهش دما به کل مسیر حرم تا جمکران، بدون شبیه‌سازی یا اندازه‌گیری میدانی، قابل اتکا نیست .در این محور، پیوستگی سایه، جانمایی نقاط استراحت و ارزیابی راهکارهای سرمایش موضعی باید متناسب با شرایط هر بخش از مسیر بررسی شوند تا ضمن کاهش مواجهه زائران با گرما، امکان تداوم حرکت و توقف ایمن‌تر آنان فراهم شود.

پیاده‌راه‌های مذهبی در محیط‌های شهری خود موضوعی است که بررسی آن به‌صورت آکادمیک در ایران سابقه چندانی ندارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد پایه‌های اثرگذار مذهبی در شکل‌گیری فضاهای شهری به‌گونه ای ریشه‌ای و با ساختار منسجم موردبررسی قرار نگرفته و رابطه تعاملی انسان و فضای شهری، از مجرای آیین، در بررسی‌های سطحی باقی مانده است. شهر قم نیز از این قاعده مستثنی نبوده و پژوهش حاضر، به بررسی رابطه میان آیین و فضای شهری درپی تبیین این رابطه و کشف وجوه اثرگذار در تعامل انسان با فضای آیینی پرداخته است. تلاش شده تا با استفاده از نظرات جمعی از کاربران، متخصصین حوزه شهری و مدیران شهری فعال، شاخص‌های مدنظر آنان را استخراج و به تحلیل و آمایش نظرات براساس تکنیک داده‌بنیاد بپردازد. این تکنیک به شکل‌گیری عوامل مستقیم، غیرمستقیم و راهبردهای کاربردی پژوهش پرداخته و ارائه یافته‌ها در دسته‌بندی‌های مشخصی صورت می‌پذیرد.

پیشینه پژوهش: تجربه‌های تطبیقی

مرور ادبیات نظری و تجربه‌های تطبیقی نشان می‌دهد که طراحی و مدیریت پیاده‌راه‌های زیارتی موضوعی چندبُعدی است که در تقاطع کالبد شهری، مدیریت جمعیت، خدمات رفاهی و حکمرانی نهادی قرار می‌گیرد. در این بخش، ابتدا نمونه‌های تطبیقی بین‌المللی و منطقه‌ای بررسی

می‌شوند و سپس شکاف‌های دانشی موجود در ادبیات داخلی تحلیل خواهند شد.

الف) تجربه‌های تطبیقی

در کامینو[9] (اسپانیا)، مدیریت مسیر بر سلسله‌مراتبی از گره‌های خدماتی با فواصل منظم استوار است؛ این گره‌ها شامل استراحتگاه‌های کوتاه‌مدت، نقاط اطلاعاتی چندزبانه و خدمات بهداشتی هستند. پژوهش لوپز و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که این راهبرد خدماتی هم ایمنی و هم رضایت زائران را به‌صورت هم‌زمان بهبود داده است. کومبه[10] (هند) به‌دلیل مقیاس استثنایی خود - تجمعاتی که گاه از صدمیلیون نفر فراتر می‌رود؛ به آزمایشگاهی برای فناوری‌های نوین مدیریت جمعیت تبدیل شده. در این رویداد، شبیه‌سازی‌های عامل‌محور، الگوریتم‌های بینایی ماشین و حسگرهای تراکم برای شناسایی پیش‌دستانه نقاط گلوگاهی به‌کار می‌روند (Karthika *et al.*, 2022). محور نجف - کربلا از مستندترین نمونه‌های توسعه پیاده‌راه مذهبی در جهان اسلام است. وجه ممیزه این تجربه، شکل‌گیری خودجوش شبکه‌ای از موکب‌های خدماتی است که بدون‌برنامه‌ریزی متمرکز، سلسله‌مراتبی از گره‌های غذا، آب، استراحت و خدمات درمانی را در امتداد مسیر ایجاد کرده‌اند. پژوهش Almusawi و همکاران (2024) نشان می‌دهد که این اَبَررویداد موجب تحولات مورفولوژیک قابل‌اندازه‌گیری در بافت شهری نجف شده است. درس این تجربه برای قم، شناخت ظرفیت سازمان‌دهی غیررسمی و ادغام آن در چارچوب برنامه‌ریزی رسمی است.

مقایسه تجربه‌های یادشده نشان می‌دهد که هر یک بر یکی از ابعاد مدیریت مسیر زیارتی تأکید بیشتری دارند. کامینو بر گره‌های خدماتی و راهنمایی چندزبانه، کومبه بر پایش و مدیریت تراکم، و اربعین بر سازمان‌دهی موکب‌ها و هماهنگی نهادی. در هر سه مورد، بُعد کالبدی و خدماتی بدون هماهنگی مدیریتی به‌تنهایی کافی نبوده است. اما در مرور حاضر، ملاحظات اقلیم گرم و خشک و تلفیق سه بُعد در یک چارچوب برنامه‌ریزی کمتر دیده شد. این نکته مبنای پرسش دوم پژوهش است.

بافت تاریخی پیرامون حرم شاه‌چراغ در شیراز، نمونه‌ای از توسعه تدریجی پیاده‌راه مذهبی در متن شهر ایرانی است. گذرهای پیاده با مقیاس انسانی و سلسله‌مراتب فضایی از میدان حرم تا بازار مجاور، از ویژگی‌های کالبدی این محور است. بااین‌حال، تعارض ترافیک زائران با فعالیت تجاری بازار، فشار بر زیرساخت‌های تاریخی و تغییر تدریجی کارکرد گذرها از چالش‌های شناخته‌شده‌ای هستند که مدیریت نشده‌اند. درس این تجربه برای قم، ضرورت مدیریت فعال تعارض کارکردی در محورهای زیارتی - تجاری است (رهنمایی و شاه‌حسینی، ۱۳۸۵). در مشهد، گسترش پیوسته صحن‌ها از دهه ۱۳۶۰، پیاده‌راه‌سازی محور خیابان امام‌رضا (ع) و محدودیت تدریجی تردد سواره در شعاع حدود پانصد متری حرم، فرآیندی بلندمدت را نشان می‌دهند. چالش‌محوری این تجربه، مدیریت تضاد میان دسترسی انبوه که در ایام پیک از پانزده‌میلیون نفر فراتر می‌رود و حفظ کیفیت فضای معنوی حرم است؛ چالشی که محور قم نیز با آن مواجه است.

جمع‌بندی این چهار تجربه نشان می‌دهد که موفق‌ترین محورهای زیارتی آن‌هایی هستند که میان سه محور تعادل برقرار کرده‌اند: طراحی کالبدی متناسب با نیاز زائر، خدمات رفاهی پیوسته و سازمان‌یافته و هماهنگی میان نهادهای رسمی و ظرفیت‌های مردمی. تفاوت کلیدی میان این تجارب در نسبت برنامه‌ریزی رسمی با سازمان‌دهی خودجوش است؛

نسبتی که در محور قم باید به‌صورت خاص ارزیابی شود.

ب) مدیریت جمعیت و فناوری‌های هوشمند

ادبیات معاصر مدیریت جمعیت را می‌توان در سه حوزه مکمل بررسی کرد. نخست، شبیه‌سازی و سناریونویسی با استفاده از مدل‌های عامل‌محور و سایر روش‌های شبیه‌سازی حرکت عابران، به‌منظور تحلیل الگوهای حرکتی، پیش‌بینی تراکم و ارزیابی سناریوهای مدیریت جمعیت (Dang *et al*., 2024; Senanayake *et al*., 2024)، دوم، پایش هوشمند جمعیت با بهره‌گیری از بینایی ماشین و تحلیل تصاویر برای برآورد تراکم، شناسایی الگوهای حرکت و پشتیبانی از ارزیابی خطر در محیط‌های پرتجمع (Huang *et al*., 2023)، سوم، مدیریت جریان و راهبری رفتاری از طریق تحلیل دسترسی و انتخاب مسیر، پیش‌بینی پیامدهای انسداد معابر و هدایت جریان زائران به مسیرهای جایگزین (Karthika *et al*., 2022). این سه حوزه، در صورت تلفیق با داده‌های میدانی و سازوکارهای اجرایی، می‌توانند به تصمیم‌گیری آگاهانه‌تر درباره توزیع جریان جمعیت و کاهش خطر ازدحام در مسیرهای زیارتی کمک کنند.

شواهد مربوط به مدیریت تجمعات بزرگ مذهبی نشان می‌دهند که فناوری می‌تواند با فراهم‌کردن اطلاعات درباره وضعیت جمعیت، پایش نقاط پرتراکم و پشتیبانی از تصمیم‌گیری مدیریتی، به ارتقای ایمنی و کارایی مدیریت جمعیت کمک کند؛ بااین‌حال، اثربخشی این ابزارها به نحوه استقرار و هماهنگی آن‌ها با سازوکارهای اجرایی بستگی دارد (Yamin, 2019). در چارچوب شهر هوشمند، ابزارهایی مانند اپلیکیشن‌های راه‌یابی، تابلوهای دیجیتال و سامانه‌های پایش جمعیت می‌توانند برای اطلاع‌رسانی درباره تراکم مسیر، معرفی مسیرهای جایگزین و هشداردهی در شرایط اضطراری به کار گرفته شوند. در کنار این امکانات، طراحی سامانه‌ها باید تفاوت‌های زبانی و توانایی‌های کاربران را در نظر بگیرد و از وابسته‌کردن دسترسی به اطلاعات ضروری به برخورداری از تلفن هوشمند یا مهارت دیجیتال جلوگیری کند. پژوهش‌های مربوط به شهرهای هوشمند فراگیر نیز نشان می‌دهند که فناوری به‌تنهایی موانع مشارکت و دسترسی گروه‌های دارای معلولیت را برطرف نمی‌کند و باید در کنار تدابیر فراگیر و راهکارهای غیردیجیتال به کار گرفته شود (Makkonen & Inkinen, 2024).

ج) خدمات رفاهی به‌منزله اکوسیستم

تجربه زائر در مسیر زیارتی فقط تابع کیفیت کالبدی نیست؛ جانمایی منظم سرویس‌های بهداشتی و آب‌خوری، ایجاد نقاط استراحت سایه‌دار و حضور موکب‌های خدماتی به‌طور مستقیم با رضایت، احساس امنیت و ماندگاری زائران همبستگی دارد (Rahnama & Bazargan, 2021). کمبود یا پراکندگی نامناسب این خدمات می‌تواند به ازدحام نقطه‌ای، خستگی حرارتی و خطرات بهداشتی منجر شود (Tavan *et al*., 2022). از این رو، طراحی مسیر زیارتی باید به‌منزله یک اکوسیستم خدماتی دیده شود، نه صرفاً یک کریدور حرکتی؛ نتیجه عملی این نگاه، ضرورت استاندارد فاصله‌گذاری خدمات در حدود سیصد تا پانصد متر با تنقیح براساس شرایط بومی، تنظیم ظرفیت‌ها براساس سناریوهای اوج و هدایت اطلاعاتی زائران به نزدیک‌ترین خدمات در لحظه است (Rahnama & Bazargan, 2021).

د) شکاف‌های دانشی در پژوهش‌های داخلی

مرور پژوهش‌های داخلی نشان می‌دهد که بدنه قابل‌توجهی از مطالعات بر پیاده‌راه‌های تجاری یا بافت‌های تاریخی تمرکز داشته و پیاده‌راه‌های زیارتی کمتر به‌صورت عمیق و میان‌رشته‌ای بررسی شده‌اند (Rahnama & Bazargan, 2021).

در معـدود پژوهش‌هـای مرتبـط نیـز رویکـرد غالـب کمـی و توصیفـی بـوده و بهره‌گیـری از روش‌هـای کیفـی عمیـق محـدود مانـده اسـت (Aminzadeh & Rezabeigisani, 2020; Rahnama & Bazargan, 2021). مطالعـات بسـیاری در بسـتر اقلیـم گـرم و خشـک ایـران بـه بهینه‌سـازی آسـایش حرارتـی پرداخته‌انـد امـا کمتـر شـاهد آن بوده‌ایـم کـه بـا کارکـرد زیارتـی مسـیر پیونـد یافتـه باشـند.

ایـن بدنـه پژوهشـی چهـار شـکاف دانشـی را برجسـته می‌سـازد: فقـدان مدل‌هـای بومـی مبتنـی بـر رفتـار زائـران و فرهنـگ زیـارت؛ کم‌توجهـی بـه سـنجه‌های اقلیمـی و آسـایش حرارتـی در مقیـاس مسـیر؛ نبـود یکپارچگـی میـان طراحی کالبـدی و سـامانه‌های هوشـمند؛ و ضعـف در سـنجش پیامدهـا بـر ایمنـی، رضایـت و اقتصـاد محلـی (Rahnama & Bazargan, 2021). ایـن شـکاف‌ها مبنـای ضـرورت ایـن پژوهـش را توجیـه می‌کننـد و نشـان می‌دهنـد کـه ترکیـب تحلیـل زمینـه‌ای بـا داده‌هـای میدانـی و سـنجه‌های اقلیمـی - مدیریتـی می‌توانـد بـه تدویـن الگویـی جامـع و بومـی بـرای محـور حـرم - مسـجدجمکران بینجامـد.

یافته‌هـا: سلسـله‌مراتب فضایـی و مکان‌یابـی پیـاده‌راه مذهبـی

انتخـاب مسـیر پیـاده‌راه مذهبـی، فراتـر از تخصیـص فضاسـت؛ تصمیمـی در سلسـله‌مراتب برنامه‌ریـزی کالبـدی اسـت کـه بایـد همسـو بـا سـاختار فضایـی شـهر باشـد. در ادبیـات برنامه‌ریـزی کالبـدی، پیـاده‌راه در پایین‌تریـن سـطح سلسـله‌مراتب معابـر قـرار می‌گیـرد و معیـار مکان‌یابـی آن شـامل پیوسـتگی بـا بافـت پیرامـون، تناسـب مقیـاس بـا رفتـار پیـاده، و حداقـل تعـارض بـا شـبکه‌ی سـواره اسـت. هنگامـی کـه پیـاده‌راه مذهبـی روی شـریان اصلـی تعریـف شـود، ایـن معیارهـا نقـض می‌شـوند و پدیـده‌ای پدیـد می‌آیـد کـه می‌تـوان آن مقیاس‌نمایـی عملکـردی نامیـد: مسـیری کـه کالبـدش در مقیـاس شـهری اسـت امـا عملکـردش در اوقـات زیارتـی بـه مقیـاس محلـی و پیـاده‌ای فرومی‌کاهـد. تجربـه بلـوار پیامبـر اعظـم قـم نمونـه‌ی ایـن پدیـده اسـت. احـداث ایـن شـریان، بخشـی از بافـت قاجـری قـم را کـه خـود، حامـل ارزش‌هـای تاریخـی و هویتـی مسـیر زیارتـی بـود؛ متلاشـی کـرد و پیوسـتگی کالبـدی - هویتـی مسـیر را قطـع کـرد. بررسـی تطبیقـی نشـان می‌دهـد کـه در مسـیرهای زیارتـی موفـق، پیـاده‌راه معمـولاً در راسـتای شـریان‌های فرعـی یـا معابـر درون‌بافتـی تعریـف شـده تـا سلسـله‌مراتب حفـظ شـود؛ در کامینـوی اسـپانیا، مسـیر از روسـتاها و مسـیرهای فرعـی می‌گـذرد، نـه از بزرگراه‌هـا؛ در اربعیـن عـراق، شـبکه‌ی پیـاده‌راه برپایـه مسـیرهای فرعـی و فضاهـای میان‌بافتـی شـکل گرفتـه اسـت. در قـم، فقـدان چنیـن بدیـل مکانـی باعـث شـده کـه جریـان زیارتـی ناگزیـر روی شـریان اصلـی بارگـذاری شـود. بنابرایـن، تحلیـل تطبیقـی نشـان می‌دهـد کـه در سـطح جهانـی، تمرکـز عمـده بـر مدیریـت ازدحـام و فناوری‌هـای پایـش بـوده، درحالی‌کـه مطالعـات داخلـی ایـران بیشـتر بـر کالبـد و تاریـخ متمرکـز شـده انـد. همیـن شـکاف معـرف ضـرورت پژوهشـی اسـت کـه بتوانـد این دو بُعـد را در یـک چارچـوب جامـع و بومـی برای محـور حـرم - مسـجد جمکـران پیونـد دهـد. در ادامـه، متناسـب بـا دو پرسـش پژوهـش، نخسـت شـرایط علّـی، زمینـه‌ای و مداخله‌گـر مؤثـر بـر برنامه‌ریـزی پیـاده‌راه مذهبـی در محـور حـرم تـا جمکـران و سـپس راهبردهـا و پیامدهـای آن‌هـا ارائـه می‌شـود. تحلیـل داده‌هـا بـا روش نظریـه داده‌بنیـاد انجـام شـده و نتایـج بـه شـرح ذیـل ارائـه مـی گـردد.

مرحله اول: کدگذاری باز

در گام نخسـت، متـن مصاحبه‌هـا و مشـاهدات میدانـی بـا روش مقایسـه مـداوم و کدگـذاری خط‌به‌خـط تحلیـل شـد و بیـش از سـیصد کـد اولیـه اسـتخراج گردیـد. کدهـا بـه مسـائل کالبـدی و اقلیمـی، ایمنـی و

ازدحام، خدمات رفاهی، فناوری، مدیریت و فرهنگ زیارت اشاره داشتند. یافته‌ها نشان دادند که آسایش حرارتی و ایمنی، نیازهای اساسی زائران‌اند؛ درعین‌حال، موکب‌ها با وجود برخی اختلالات حرکتی، به تقویت تعلق و رضایت زائران کمک می‌کنند. در جدول ۱، کدهای استخراج‌شده در پنج حوزه کالبد و اقلیم، جمعیت و ایمنی، خدمات رفاهی، فناوری و مدیریت، و فرهنگ زیارت دسته‌بندی شدند. کمبود سایه‌بان، گرمازدگی و ناایمنی مسیر نشان دادند که آسایش حرارتی و ایمنی، مقدم بر زیبایی مسیرند. تراکم شدید، توقف ناگهانی و نبود مسیر اضطراری نیز ضرورت مدیریت جریان جمعیت در اوج زیارت را آشکار کردند. در حوزه خدمات رفاهی، موکب‌ها هم ظرفیت خدمت‌رسانی و هم، درصورت توزیع و مدیریت نامناسب، عامل اختلال بودند. نبود تابلوهای چندزبانه و ضعف هماهنگی نهادی نیز بر اهمیت مدیریت و اطلاع‌رسانی تأکید داشتند. همچنین، ارزش آیینی مسیر نشان داد که مسیر برای زائر صرفاً معبر عبور نیست، بلکه واجد معنای فرهنگی و مذهبی است. این یافته‌ها با مطالعات مسیرهای زیارتی کومبه در هند و سانتیاگو در اسپانیا درباره تمرکز فصلی جمعیت و نیاز به سایه‌بان‌های موقت همخوانی دارند (Lopez *et al*., 2018; Karthika *et al*., 2022).

جدول ۱ - نمونه‌ای از کدهای باز استخراج‌شده. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

حوزه	نمونه کدها	گروه مشارکت‌کننده
کالبد و اقلیم	کمبود سایه‌بان، گرمازدگی، ناایمنی مسیر	زائر، ساکن محلی
جمعیت و ایمنی	تراکم شدید، توقف ناگهانی، نبود مسیر اضطراری	زائر، مدیر شهری
خدمات رفاهی	سرویس ناکافی، کمبود استراحتگاه، موکب‌های پراکنده	زائر، موکب‌دار
فناوری و مدیریت	نبود تابلوهای چندزبانه، ضعف هماهنگی نهادی	کارشناس، مدیر شهری
فرهنگ و تجربه زیارت	ارزش آیینی مسیر، حس تعلق جمعی، رفتارهای آیینی	زائر، ساکن محلی

مرحله دوم: کدگذاری محوری

در این مرحله، کدهای باز با رویکرد کدگذاری محوری به مقوله‌های بالاتر سازمان‌دهی شدند. این فرآیند امکان تبیین روابط میان کدها و شناسایی الگوهای تکرارشونده را فراهم ساخت. تحلیل جدول ۲ نشان می‌دهد که مشکلات مسیر عمدتاً از ضعف زیرساخت‌های اقلیمی و ناهماهنگی نهادی ناشی می‌شوند؛ عواملی که در تجربه مشارکت‌کنندگان به یکدیگر پیوند خورده‌اند. در این میان، تعارض میان نقش شریانی محور و نیاز به پیاده‌مداری موقت، پدیده محوری پژوهش است. راهبرد اصلی برای مدیریت این تعارض، ارتقای کیفیت پیاده‌راه مذهبی از طریق تلفیق طراحی اقلیمی، توسعه خدمات رفاهی و مدیریت هوشمند جمعیت است؛ رویکردی که می‌تواند ایمنی و رضایت زائران را افزایش دهد.

جدول ۲ - مقولات محوری پژوهش. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

دسته	مقوله‌های اصلی	نمونه کدها	پیامد انتزاع
شرایط علّی	کمبود زیرساخت اقلیمی، تراکم بالا، ضعف طراحی	سایه‌بان ناکافی، ازدحام در مناسبت‌ها	فشار بر امنیت و آسایش زائر
شرایط زمینه‌ای	فرهنگ زیارت، آیین‌ها و مناسبت‌های جمعی و مذهبی	حضور خانواده‌ها، آیین‌های خاص	تقویت تقاضای فصلی
شرایط مداخله‌گر	محدودیت منابع، مدیریت چندنهادی، کمبود داده	کمبود بودجه، ناهماهنگی نهادی	محدودیت اجرای راهبردها

دسته	مقوله‌های اصلی	نمونه کدها	پیامد انتزاع
راهبردها	طراحی اقلیمی-کالبدی، خدمات رفاهی، مدیریت جریان، فناوری هوشمند	سایه‌بان خطی، مسیر یک‌سویه، تابلو دیجیتال	بهبود شرایط تجربه زیارت
پیامدها	ایمنی، رضایت، رونق اقتصاد محلی، تاب‌آوری شهری	کاهش خطر ازدحام، خرید محلی بیشتر	ارتقای کیفیت پیاده‌راه

مرحله سوم: کدگذاری انتخابی و مقوله هسته‌ای

در مرحله نهایی، مقولات محوری از طریق کدگذاری انتخابی در ارتباطی نظام‌مند قرار گرفتند و مقوله هسته‌ای پژوهش شناسایی شد: «ارتقای کیفیت پیاده‌راه مذهبی از طریق تلفیق طراحی اقلیمی، خدمات رفاهی و مدیریت هوشمند جمعیت.» انتخاب این مقوله بر چهار معیار استوار بود :. (۱) فراوانی در داده‌ها و تکرار ضرورت رویکردی هماهنگ در میان گروه‌های مختلف مشارکت‌کنندگان؛ (۲) جامعیت و ظرفیت ارتباطی برای پوشش مقولات کالبدی، اجتماعی - فرهنگی، خدماتی، ترافیکی و فناورانه؛ (۳) یکپارچگی پارادایمی ازطریق پیوند دادن شرایط علّی، راهبردها، عوامل مداخله‌گر و پیامدها و (٤) ارتباط با پیشینه نظری درزمینه مدیریت یکپارچه جمعیت و خدمات زیارتی و تلفیق طراحی اقلیمی با مدیریت شهری.

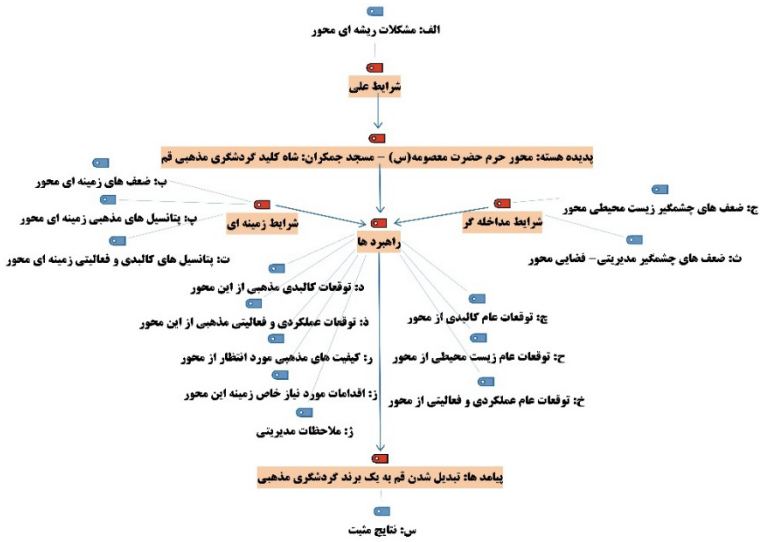
مدل پارادایمی پژوهش

براساس یافته‌ها، مدل پارادایمی تحقیق در سه سطح قابل‌ترسیم است (جدول ۳). اول، شرایط عِلّی (کمبود زیرساخت و تراکم)، زمینه‌ای (فرهنگ زیارت و مناسبت‌ها) و مداخله‌گر (مدیریت چندنهادی و محدودیت منابع). دوم، راهبرها شامل طراحی اقلیمی - کالبدی (سایه‌بان خطی، مصالح بازتابنده)، خدمات رفاهی (موکب‌ها، سرویس‌های بهداشتی)، مدیریت جریان جمعیت (مسیرهای یک‌سویه، نقاط توقف ایمن)، فناوری‌های هوشمند (اپلیکیشن، تابلو دیجیتال). و سوم پیامدها که عبارتند از ارتقای ایمنی و سلامت، افزایش رضایت زائر، رونق اقتصاد محلی، تقویت تاب‌آوری شهری.

جدول۳- مدل پارادایمی استخراج‌شده. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵

مثال‌ها	اجزای کلیدی	بخش مدل
گرمازدگی، ازدحام	ضعف زیرساخت اقلیمی، تراکم بالا	شرایط علّی
نیمه‌شعبان، حضور خانواده‌ها	فرهنگ زیارت، آیین‌های جمعی	شرایط زمینه‌ای
اختلاف نهادها، کمبود بودجه	مدیریت چندنهادی، محدودیت منابع	شرایط مداخله‌گر
سایه‌بان، موکب‌ها، تابلو دیجیتال	طراحی اقلیمی، خدمات رفاهی، مدیریت جریان، فناوری	راهبردها
کاهش حوادث، خرید محلی بیشتر	ایمنی، رضایت، رونق اقتصادی	پیامدها

مدل زیر (تصویر ۲) نشان می‌دهد که موفقیت مسیر های پیاده‌راه‌های زیارتی تنها درگرو مداخلات کالبدی نیست، بلکه به ترکیب هماهنگ خدمات، فناوری و بستر فرهنگی نیاز دارد؛ به‌ویژه در قم، دو ویژگی خاصِ اقلیم گرم‌وخشک و مدیریت چندنهادی، ضرورت طراحی الگویی بومی را دوچندان کرده است.

تصویر۲ . چارچوب مفهومی ارتقای کیفیت پیاده‌راه‌های زیارتی با تأکید بر الزامات بومی شهر قم، مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵ .

بحث و تفسیر

یافته‌های پژوهش نشان داد که ارتقای کیفیت پیاده‌راه مذهبی حرم حضرت معصومه (س) تا مسجد جمکران مستلزم توجه به مجموعه‌ای از عوامل کالبدی - اقلیمی، فرهنگی - اجتماعی، مدیریتی و فناورانه است. در ادامه، نتایج به‌تفکیک مقولات اصلی تحلیل شده و با پیشینه مطالعات جهانی و داخلی مقایسه می‌شوند.

شرایط علّی

تحلیل کدگذاری‌ها بیانگر آن است که کمبود زیرساخت‌های اقلیمی مانند سایه‌بان، درختکاری و استفاده از مصالح مناسب، در کنار تراکم بالای جمعیت در ایام خاص، از مهم‌ترین مشکلات این مسیر محسوب می‌شود. همچنین، مشابه با یافته‌های پژوهش کومبه در هند، تراکم جمعیت و نبود مدیریت جریان به‌عنوان عامل اصلی بروز مشکلات ایمنی شناسایی شد. تمایز مهم پژوهش حاضر با مطالعات پیشین در این است که در قم، اقلیم گرم‌وخشک و پدیده گرمازدگی زائران نقشی اساسی ایفا می‌کند، درحالی‌که بیشتر پژوهش‌های هندی صرفاً بر تراکم و مدیریت جمعیت بدون‌ملاحظه شرایط اقلیمی تمرکز داشته‌اند.

شرایط زمینه‌ای

از نتایج برجسته پژوهش تأکید بر جایگاه فرهنگی - اجتماعی مسیر حرم - جمکران است. این مسیر صرفاً یک محور حرکتی نیست بلکه بخشی از تجربه آیینی و زیارتی محسوب می‌شود. چنین یافته‌ای نشان از آن دارد که مسیرهای زیارتی حامل ارزش‌های فرهنگی و معنوی‌اند. بااین‌حال، وجه تمایز قم در نقش پررنگ موکب‌های مردمی در شکل‌گیری هویت مسیر است؛ عاملی که در نمونه‌های اروپایی کمتر مشاهده می‌شود و نشان‌دهنده ظرفیت فرهنگی بومی برای ارتقای کیفیت تجربه زیارت است.

شرایط مداخله‌گر

ناهماهنگی میان نهادهای شهری، مذهبی و خدماتی یکی از اصلی‌ترین موانع تحقق راهبردها بود و نشان می‌دهد ناهماهنگی میان شهرداری، متولیان مذهبی، نیروی انتظامی و گروه‌های داوطلب در محور موردمطالعه از موانع اصلی است. این بُعد مدیریتی در مدل پیشنهادی در کنار ابعاد کالبدی قرار گرفته و ضرورت تدوین الگویی هماهنگ‌کننده برای مدیریت یکپارچه مسیر را برجسته می‌سازد. این پژوهش الگویی، مفهومی برای برنامه‌ریزی تدوین کرده و به

مکان‌یابی دقیق مداخلات و طراحی کالبدی تفصیلی نپرداخته است. محور موردمطالعه در وضع کنونی بخشی از شبکه‌ی ارتباطی شهری با تردد سواره است. اجرای الگو در آن نیازمند ارزیابی‌های تکمیلی ترافیکی، کالبدی و حفاظتی، به‌ویژه در مجاورت بافت‌های ارزشمند، است. یافته‌ها کیفی‌اند و بر دیدگاه مشارکت‌کنندگان استوارند. پژوهش، مطالعه یک محور واحد است و راهبردهای حاصل زمینه‌مندند؛ انتقال آن‌ها به سایر محورهای زیارتی منوط به شباهت شرایط اقلیمی، شبکه‌ای، نهادی و الگوی زیارت است.

راهبردها

چهار دسته راهبرد کلیدی در یافته‌های پژوهش شناسایی شد :طراحی اقلیمی ـ کالبدی، شامل تأمین سایه، انتخاب مصالح متناسب با شرایط اقلیمی و درختکاری سازگار با محیط؛ سامان‌دهی خدمات رفاهی، شامل استقرار نقاط استراحت و سرویس‌های بهداشتی و سازمان‌دهی موکب‌ها؛ مدیریت جریان جمعیت، از طریق تفکیک جریان‌های حرکتی، سامان‌دهی صف‌ها و تعیین نقاط توقف ایمن؛ و بهره‌گیری از فناوری‌های هوشمند، ازجمله تابلوهای دیجیتال چندزبانه، ابزارهای راه‌یابی و سامانه‌های پایش تراکم (جدول ٤) ، اهمیت هماهنگی میان زیرساخت‌ها، خدمات پشتیبان، مدیریت جریان جمعیت و سازوکارهای اطلاع‌رسانی در مطالعات مربوط به تجمعات بزرگ مذهبی نیز مورد تأکید قرار گرفته است (Karthika *et al*., 2022; Moulaei *et al*., 2024). بااین‌حال، در محور زیارتی حرم حضرت معصومه (س) تا مسجد جمکران، اثربخشی این راهبردها مستلزم توجه به ویژگی‌های فرهنگی و آیینی زیارت است .برای مثال، سامان‌دهی موکب‌ها صرفاً اقدامی برای توزیع خدمات نیست، بلکه باید به‌گونه‌ای انجام شود که ضمن تأمین نیازهای زائران و جلوگیری از اختلال در حرکت، امکان تداوم تعاملات اجتماعی و حفظ کیفیت تجربه معنوی آنان را نیز فراهم کند.

جدول۴ - مقوله‌های اصلی و فرعی مدل زمینه‌ای. مأخذ: نگارندگان

مقوله‌های اصلی
چ: توقعات عام کالبدی از محور
مقوله‌های فرعی
چ۱: تاکید بر سادگی مسیر، چ۲: تاکید بر پیوستگی فضا، چ۳: تاکید بر جذابیت فضا، چ٤: ایجاد محل های اقامت مناسب، چ٥: ایجاد کریدور های مناسب دید، چ٦: رعایت و ایجاد محصوریت مناسب، چ۷: تاکید بر اهمیت استخوان بندی و سازمان فضایی مناسب، چ۸: رعایت تناسب های انسانی در طراحی فضا، چ۹: استفاده از علائم و نشانه ها برای افزایش خوانایی، چ۱۰: تاکید بر خوانایی مسیر۲، چ۱۱: بوم سازگار بودن محور٥، چ۱۲: لزوم استفاده از نمادها ونشانه های مناسب، چ۱۳: تاکید بر حمل‌ونقل عمومی۳، چ۱٤: استفاده از مبلمان شهری مناسب، چ۱٥: تاکید بر ایمنی و امنیت فضا٤، چ۱٦: تاکید بر اهمیت نورپردازی۳
مقوله‌های اصلی
ح: توقعات عام زیست محیطی از محور
مقوله‌های فرعی
ح۱:تاکید بر ایجاد اسایش اقلیمی، ح۲: تاکید بر پاکیزگی محور، ح۳: ایجاد کریدور های سبز در محور، ح٤: ایجاد مسیرهای دوچرخه سواری، ح٥: تاکید بر منظور صوتی مناسب محور، ح٦: استفاده از آب نما جهت تلطیف محیط
مقوله‌های اصلی
خ: توقعات عام عملکردی و فعالیتی از محور

مقوله‌های فرعی

خ۱: تاکید بر سرزندگی و حضور پذیری، خ۲: ایجاد قرارگاه های رفتاری، خ۳: ایجاد ایستگاه سلامت، خ٤: تلاش برای ایجاد تصویر ذهنی مناسب، خ۵: ایجاد ایستگاه‌های اطلاع رسانی، خ٦: اندیشیدن تمهیدات مناسب برای زنان، خ۷: تاکید بر زیست شبانه محور، خ۸: لزوم پایدار بودن کاربری‌ها، خ۹: راه اندازی بازارهای هفتگی، خ۱۰: تاکید بر فعال بودن شبانه روزی مسیر۲، خ۱۱: تاکید بر فعال بودن محور در روزهای تعطیل خ۱۲: توجه به اختلاط کاربری ها، خ۱۳: تاکید برحذف کاربری‌های ناسازگار۳، خ۱٤: لزوم ایجاد کاربری‌های فعال۲، خ۱۵: مناسب سازی محور برای تمام اقشار در جزئیات طراحی، خ۱٦: تاکید بر خاطره انگیزی فضا، خ۱۷: تاکید بر خاطره انگیزی مسیر در طراحی‌ها، خ۱۸: تاکید بر انعطاف‌پذیر بودن محور، خ۱۹: تاکید بر سازگاری کاربری‌ها، خ۲۰: تاکید بر سرزندگی محور، خ۲۱: تاکید بر همه شمول بودن محیط٤، خ۲۲: تاکید بر تدوام حضور فعالیت‌ها در طول سال۳، خ۲۳: تاکید بر وجود خدمات مناسب۳، خ۲٤: لزوم وجود استراحتگاه به علت طولانی بودن مسیر، خ۲۵: اهمیت استفاده خانوادگی از محور

مقوله‌های اصلی

د: توقعات کالبدی مذهبی از این محور

مقوله‌های فرعی

د۱: ظرفیت و پتانسیل برگزاری جشن‌های بزرگ مذهبی، د۲: تاکید بر دید مناسب به عناصر مذهبی در پیاده راه های مذهبی، د۳: تعبیه محل‌های ایجاد سازه‌های موقت، د٤: امکان ایجاد طبخ غذا در طول محور، د۵: لزوم ایجاد دید مستقیم به گنبدها و گلدسته‌های حرم ها، د٦: کاربردی بودن محور در جشن ها، د۷: استفاده از المان‌های مذهبی٤، د۸: مطابقت طراحی فضا با کاربری مذهبی، د۹: استفاده از الگوهای شهر ایرانی - اسلامی٤، د۱۰: توجه به ابعاد فرهنگی در طراحی ها۲

مقوله‌های اصلی

ذ: توقعات عملکردی و فعالیتی مذهبی از این محور

مقوله‌های فرعی

ذ۱: اجرای فعالیت هایی با حال و هوای مذهبی، ذ۲: ایجاد کاربری‌های مکمل کاربری مذهبی، ذ۳: تاکید ویژه مردم بر تعزیه و نمایش‌های خیابانی، ذ٤: ایجاد ایستگاه‌های مشاوره در طول محور، ذ۵: تاکید بر حفظ سنت های قدیمی و جلوگیری از بدعت گذاری ها، ذ٦: مناسب سازی محور با تاکید بر فعالیت‌های زیارتی، ذ۷: برگزاری مسابقات و رویدادهای فرهنگی، ذ۸: ایجاد بیلبوردهای فرهنگی۳، ذ۹: پیشنهاد احداث موکب‌های مختلف، ذ۱۰: تاکید بر رایگان بودن خدمات، ذ۱۱: تاکید بر برگذاری رویدادهای فرهنگی

مقوله‌های اصلی

ر: کیفیت های مذهبی مورد انتظار از محور

مقوله‌های فرعی

ر۱: تاکید بر آموزه های مذهبی، ر۲: طراحی فضا به عنوان یک فضای فرهنگ ساز، ر۳: تاکید بر احساسات عرفانی، ر٤: تاکید بر اهمیت سکوت و سکون در پیاده راه‌های مذهبی، ر۵: توجه به جایگاه سیاسی و مذهبی قم در تاریخ ایران، ر٦: اهمیت ایجاد حس تعلق به مکان در ساکنان و گردشگران، ر۷: آماده‌سازی زائران در این محور برای زیارت، ر۸: رعایت سلسله مراتب تشرف به حرم‌ها در طول مسیر۲، ر۹: تاکید بر حال و هوای مذهبی محور، ر۱۰: تاکید بر حال و هوای روحانی مسیر

مقوله‌های اصلی

ز: اقدامات مورد نیاز خاص زمینه این محور

مقوله‌های فرعی

ز۱: نیاز به ایجاد و طراحی جداره، ز۲: جداسازی مسیر سواره و پیاده، ز۳: تاکید بر کفسازی معبر، ز٤: تعیین مالکیت مناطق مجاور محور۲، ز۵: تعیین ضوابط و مقررات نماسازی، ز٦: لزوم آرام سازی ترافیکی محور، ز۷: احداث پارکینگ‌های مناسب، ز۸: ایجاد پیاده راه در دوطرف مسیر، ز۹: توجه به ابعاد اقتصادی محور، ز۱۰: طراحی براساس استخوان‌بندی مناسب، ز۱۱: ایجاد کاربری‌های ورزشی برای جذب جوانان

مقوله‌های اصلی

ژ: ملاحظات مدیریتی

مقوله‌های فرعی

ژ۱: به کارگیری پتانسیل‌های مردم غیر بومی، ژ۲: استفاده از متخصصان بومی برای طراحی فضا، ژ۳: لزوم نگهداری از فضا، ژ٤: تشکیل کارگروه های تخصصی، ژ۵: استفاده از بخش خصوصی برای تامین بودجه، ژ٦: استفاده از بخش خصوصی برای مدیریت فضا، ژ۷: لزوم تدوین طرح‌های مدون برای محور۲، ژ۸: تقویت پتانسیل‌های گردشگری مکمل، ژ۹: لحاظ کردن نظرات تمام ذی‌نفعان و ذی‌نفوذان، ژ۱۰: لزوم ایجاد هماهنگی بین سازمانی، ژ۱۱: شناسایی نیروهای مختلف تاثیرگذار بر محور، ژ۱۲: استفاده از مشارکت مردم در تهیه و اجرای طرح‌ها۲، ژ۱۳: استفاده از شهروندان در مدیریت فضا، ژ۱٤: مشخص کردن نهاد های مجری طرح، ژ۱۵: اعمال نظرات مردم در تمام مراحل تهیه و اجرای طرح، ژ۱٦: استفاده از بنگاه‌های اقتصادی، ژ۱۷: استفاده مناسب از زمین‌های بایر موجود، ژ۱۸: افزایش نظارت بر فضا جهت ایجاد امنیت، ژ۱۹: استفاده از تکنولوژی در طراحی‌ها، ژ۲۰: لزوم بررسی تجارب پیشین

پیامدها

پیامدهای اجرای راهبردها شامل ارتقای ایمنی زائران، افزایش رضایت و بهبود تجربه زیارت، رونق اقتصاد محلی و تقویت تاب‌آوری شهری است. نوآوری پژوهش حاضر در تأکید بر نقش محور حرم - جمکران در تاب‌آوری شهری است؛ بدین‌معنا که ارتقای کیفیت مسیر نه تنها تجربه زائران را بهبود می‌بخشد بلکه با رونق کسب‌وکارهای محلی و تقویت همبستگی اجتماعی، از آسیب‌پذیری‌های اقتصادی و اجتماعی شهر نیز می‌کاهد. در پاسخ به اهداف و پرسش‌های تحقیق، پرسش اول درباره شرایط علّی و زمینه‌ای ارتقای کیفیت پیاده‌راه مذهبی بود. نتایج نشان دادند کمبود زیرساخت‌های اقلیمی، تراکم جمعیت، فرهنگ زیارت و مدیریت چندنهادی مهم‌ترین شرایط مؤثرند. پرسش دوم به شناسایی راهبردها اختصاص داشت که در پاسخ، چهار دسته راهبرد (طراحی اقلیمی، خدمات رفاهی، مدیریت جریان و فناوری هوشمند) معرفی شدند. بدین‌ترتیب، اهداف به‌طور کامل محقق شده‌اند. سهم این پژوهش در دو سطح نمایان است: نخست، تأکید بر اقلیم گرم‌وخشک قم به‌عنوان یک ویژگی منحصربه‌فرد (متغیر طراحی در الگوی برنامه‌ریزی) و دوم، برجسته‌سازی (صورت‌بندی) مدیریت چندنهادی در بستر زیارت به‌عنوان ضرورتی برای طراحی الگویی هماهنگ‌کننده. مکان‌یابی دقیق و طرح‌ریزی کالبدی تفصیلی خارج از دامنه‌ی این پژوهش است و موضوع پژوهش‌های آتی خواهد بود.

جمع بندی

پژوهش با هدف تدوین الگوی برنامه‌ریزی پیاده‌راه مذهبی در محور حرم مطهر حضرت معصومه (س) تا مسجد مقدس جمکران، با رویکرد نظریه داده‌بنیاد انجام شد. یافته‌های حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها و داده‌های میدانی نشان داد که کیفیت تجربه زیارت در این محور، حاصل برهم‌کنش مجموعه‌ای از عوامل اقلیمی، کالبدی، اجتماعی، خدماتی و مدیریتی است که در صورت نبود هماهنگی نهادی، به شکل‌گیری ناهنجاری‌های فضایی و رفتاری منجر می‌شود. نتایج تحلیل‌ها بیانگر آن است که ارتقای کیفیت پیاده‌راه مذهبی، صرفاً یک اقدام کالبدی یا زیباسازی شهری نیست، بلکه فرآیندی میان‌رشته‌ای و چندنهادی است که نیازمند تعامل میان مدیران شهری، متولیان مذهبی، نهادهای خدمات‌رسان و مشارکت مردمی می‌باشد. براساس الگوی مفهومی استخراج‌شده، محورهای کلیدی برنامه‌ریزی شامل مؤلفه‌ی ذیل هستند:

- طراحی اقلیمی و کالبدی: تأمین سایه‌بان‌ها، فضاهای مکث، مسیرهای سبز، مبلمان مناسب زائران و ساماندهی تعارض پیاده و سواره.
- مدیریت خدمات و رفاه زائر: ایجاد شبکه‌ی موکب‌های منسجم، خدمات بهداشتی و رفاهی در فواصل منظم، سامانه‌های اطلاع‌رسانی هوشمند و مدیریت جمعیت در ایام خاص.
- مدیریت یکپارچه و فناورانه: شکل‌گیری ساختار هماهنگ میان نهادهای متعدد فعال در محور، استقرار سامانه‌های هوشمند نظارت، هدایت و ارزیابی خدمات.

بر پایه مدل نهایی، بهبود تجربه زائر زمانی حاصل می‌شود که ابعاد کالبدی، خدماتی و مدیریتی به صورت هم‌زمان و هماهنگ ارتقا یابد. یافته‌ها نشان می‌دهد که ارتقای کیفیت مسیر پیاده‌راه‌های زیارتی نه یک اقدام صرفاً کالبدی، بلکه فرآیندی میان‌رشته‌ای و چندنهادی است که نیازمند هم‌افزایی میان نهادهای مدیریتی، مذهبی و اجتماعی می‌باشد. در نهایت، مدل مفهومی استخراج‌شده مؤلفه‌های اقلیمی، اجتماعی

- فرهنگـی، خدماتـی، مدیریتـی و فناورانـه را به‌عنـوان مؤلفه‌هـای اصلـی برنامه‌ریـزی پیـاده‌راه مذهبـی در شـهرهای زیارتـی معرفـی می‌کنـد.

منابع

رهنمایـی، محمدتقـی و شاه‌حسـینی، پروانـه. (۱۳۸۵). فرآینـد برنامه‌ریـزی شـهری ایـران. تهـران: سـازمان مطالعـه و تدویـن کتـب علـوم انسـانی دانشـگاه‌ها سـمت.

Almusawi, A., Kheyroddin, R., & Alalhesabi, M. (2024). The impact of the mega-event on urban morphology: Arbaeen event in Al-Najaf as a case study. *Frontiers of Architectural Research*, **14**(2), 381-425. https://doi.org/10.1016/j.foar.2024.08.006

Amerzadeh, M., & Tabatabaee, S. S. (2025). A qualitative study on operational challenges of Iranian affiliated mobile health clinics in Iraq during Arbaeen. *Scientific Reports,* 15, Article 38935. https://doi.org/10.1038/s41598-025-22820-7

Aminzadeh, B., & Rezabeigisani, R. (2020). Social creativity and place (re) production: Tarbiat pedestrian route in Tabriz, Iran. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*. https://doi.org/10.15320/ICONARP.2020.130

Carmona, M. (2011). *Public Places Urban Spaces*: *The Dimensions of Urban Design* (3rd ed.). Routledge.

Corbin, J., & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology,* **13**(1), 3-21. https://doi.org/10.1007/BF00988593

Corbin, J. M., & Strauss, A. L. (2015). *Basics of Qualitative Research*: *Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage publications.

Cowan, R. (2005). *The Dictionary of Urbanism*. Streetwise Press.

Dang, H.-T., Gaudou, B., & Verstaevel, N. (2024). A literature review of dense crowd simulation. *Simulation Modelling Practice and Theory,* **134**, 102955. https://doi.org/10.1016/j.simpat.2024.102955

Gehl, J. (2010). *Cities for People*. Island Press.

Golrokh, S., & Pakzad, J. (2015). Disruptions in Place Attachment Sense of Place in Pedestrianized 17th Shahrivar Street. *Soffeh,* **25**(3), 65-80.

Moulaei, K., Bastaminejad, S. & Haghdoost, A. Health challenges and facilitators of arbaeen pilgrimage: a scoping review. *BMC Public Health,* **24**, 132 (2024). https://doi.org/10.1186/s12889-024-17640-9

Karthika, P. S., Kedar, V., & Verma, A. (2022). A walk accessibility-based approach to assess crowd management in mass religious gatherings. Journal of Transport Geography, **104**, 103443. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2022.103443

Huang, S., Ji, J., Wang, Y., Li, W., & Zheng, Y. (2023). A machine vision-based method for crowd density estimation and evacuation simulation. *Safety Science,* 167, 106285. https://doi.org/10.1016/j.ssci.2023.106285

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). Naturalistic inquiry. Sage Publications.

López, L., Lois González, R. C., & Castro Fernández, B. M. (2018). Spiritual tourism on the way of Saint James: The current situation. *Tourism Management Perspectives,* **25**, 225-234. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.07.015

Applications, **4**(2), 209-224. https://doi.org/10.22044/rera.2022.12254.1169

Tavan, A., Dehghani Tafti, A., Nekoie-Moghadam, M., Ehrampoush, M. H., Vafaei Nasab, M. R., & Tavangar, H. (2020). Public health risks threatening health of people participating in mass gatherings: A qualitative study. Indian *Journal of Public Health,* **64**(3), 242-247. https://doi.org/10.4103/ijph.IJPH_305_19

Teshnehdel, S., Akbari, H., Di Giuseppe, E., & Brown, R. D. (2020). Effect of tree cover and tree species on microclimate and pedestrian comfort in a residential district in Iran. *Building and Environment,* **178**, 106899. https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2020.106899

Yamin, M. (2019). Managing crowds with technology: Cases of Hajj and Kumbh Mela. *International Journal of Information Technology,* **11**(2), 229-237. https://doi.org/10.1007/s41870-018-0266-1

پی‌نوشت

1 Grounded Theory

2 Memo ممو

3 Categories

4 Credibility

5 Transferability

6 Dependability

7 Confirmability

8 Microclimatic

9 Camino

10 Kumbhe

Makkonen, T., & Inkinen, T. (2024). Inclusive smart cities? Technology-driven urban development and disabilities. *Cities,* **154**, 105334. https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105334

O'Connor, C., & Joffe, H. (2020). Intercoder reliability in qualitative research: Debates and practical guidelines. International Journal of Qualitative Methods, **19**, 1-13. https://doi.org/10.1177/1609406919899220

Rahnama, M. R., & Bazargan, M. (2021). Identifying routes with walkability potential in Mashhad Metropolis using SDA method and new urbanism approach. *Journal of Geographical Data* (*Sepehr*), **29**(116), 181-203. https://doi.org/10.22131/sepehr.2021.242868

Senanayake, G. P. D. P., Kieu, M., Zou, Y., & Dirks, K. (2024). Agent-based simulation for pedestrian evacuation: A systematic literature review. *International Journal of Disaster Risk Reduction,* **111**, 104705. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2024.104705

Strauss, A., & Corbin, J. (1998). Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory (2nd ed.). Sage Publications.

Talebsafa, S., Taheri Shahraeini, M., Yang, X., & Rabiei, M. (2023). Impact of Providing Shade on Outdoor Thermal Comfort during Hot Season: a Case Study of a University Campus in Cold Semi-arid Climate. *Renewable Energy Research and*

Revisiting the Roles of Architecture, Function, and Meaning in Shaping and Sustaining Resistance Discourse in Urban Spaces

Marziyeh SHAHROUDI-KOLOUR[1]

Assistant Professor, Department of Architecture, Apadana Institute of Higher Education, Shiraz, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study aims to critically examine the role of urban space in shaping and sustaining resistance discourse from an architectural perspective, with particular emphasis on Iran and the broader Islamic world. Beyond their physical form, urban spaces function as dynamic arenas for social, political, and cultural interaction and play a pivotal role in the formation and continuity of resistance discourse. Although previous studies have explored the political, cultural, and social dimensions of this discourse, the specific contribution of physical and architectural features has received comparatively limited attention. Accordingly, this study addresses the following central question: How are the physical and spatial features of urban environments mobilized to articulate and reinforce the objectives of resistance? In this study, resistance is understood not merely in terms of protest actions, but also in the broader geopolitical context of the Axis of Resistance and its opposition to domination and colonialism. The study situates this inquiry within the cultural and historical contexts of Iran and the broader Islamic world, regions characterized by a long history of resistance to external and internal forms of domination.

Materials and Methods

The paper adopts a qualitative approach and employs critical discourse analysis (CDA) to investigate the role of urban space in resistance discourse. CDA was selected for its capacity to examine the complex relationships among space, power, and meaning in urban contexts. Three cases were selected through purposive sampling: Azadi Square in Tehran, Tahrir Square in Cairo, and the southern suburbs of Beirut. Data were collected through document analysis, visual content analysis, and field observation. Field observations were conducted only at Azadi Square, as access to the sites in Cairo and Beirut for direct observation was not possible; consequently, the analyses of these two cases relied on documentary and visual data. The analytical procedure followed Fairclough's three-dimensional model and comprised six steps: compiling the data for each case; describing the physical and symbolic characteristics of each urban setting; coding the data into three thematic categories (appropriation, representation, and symbolization) through thematic analysis; interpreting how social and political actors produce and reinterpret spatial meanings; explaining the findings in relation to power relations and ideology; and conducting a comparative analysis across the three cases.

Results and Discussion

The findings demonstrate that urban spaces, through their physical and spatial characteristics, play a significant role in facilitating and reinforcing resistance-related agency. Urban design features, including scale, accessibility, and physical symbols, can facilitate the organization of social and political action. At Azadi Square, the expansive circular layout and central tower provide a setting for mass gatherings and official commemorative events. At Tahrir Square, multiple access routes and the absence of a dominant central monument facilitated spontaneous and prolonged occupation. In Beirut's southern suburbs,

1. **Corresponding author**, +989171107145 M.shahroudi.k@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-4071-0851

the dense urban fabric, narrow alleyways, mosques, and murals contribute to local mobilization and collective commemoration. Physical and symbolic features of the built environment serve as focal points for the representation of collective identities associated with resistance. Through appropriation and reinterpretation by social and political actors, these features acquire new meanings aligned with the objectives of resistance.

Furthermore, processes of appropriation, representation, and symbolization enable urban spaces to function as vehicles for communicating resistance-related messages. Murals, slogans, and other forms of visual representation contribute to transforming the urban environment into a medium for the articulation and circulation of resistance discourse. The three cases exhibit distinct modes of mobilization: predominantly formal in Tehran, spontaneous in Cairo, and a combination of formal and spontaneous forms in Beirut. These findings resonate with Lefebvre's concept of representational spaces, Foucault's notion of heterotopia, and Harvey's formulation of the right to the city.

Conclusion

This study demonstrates that architecture and urban space, beyond their physical and functional roles, can serve as political and cultural instruments through which resistance discourse is articulated, represented, and sustained. Urban design features, including scale, accessibility, and physical symbols, not only facilitate collective action but also contribute to the representation and continuity of meanings associated with resistance. These findings underscore the importance of incorporating the political and discursive dimensions of space into urban design theory and practice. Architects and urban designers should recognize that urban spaces are not merely settings for everyday activities; they can also serve as media through which social and political discourses are expressed, negotiated, and reinforced. This perspective is particularly relevant to Iran and the broader Islamic world, where resistance has a significant cultural and historical presence. Future research could extend this comparative framework to other urban contexts associated with the Axis of Resistance and investigate the role of digital media in shaping and circulating resistance discourse.

Keywords

Axis of Resistance, spatial appropriation, symbolization, collective memory.

بازخوانی نقش معماری، کارکرد و معنا در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در فضاهای شهری

مرضیه شاهرودی‌کلور[1]

استادیار، گروه معماری، موسسه آموزش عالی آپادانا، شیراز، ایران.

چکیده

فضـای شـهری، فراتـر از بسـتری کالبـدی، عرصـه‌ای پویـا بـرای تعامـلات اجتماعـی، سیاسـی و فرهنگـی اسـت کـه در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت نقـش کلیـدی ایفـا می‌کنـد. بـا وجـود پژوهش‌هـای فـراوان دربـارۀ ابعـاد سیاسـی و اجتماعـی ایـن گفتمـان، نقـش مؤلفه‌هـای کالبـدی و معمـاری در آن کمتـر تحلیـل شـده اسـت. ایـن پژوهـش بـا هـدف تحلیـل انتقـادی نقـش فضای شـهری در پیشـبرد گفتمـان مقاومـت از منظـر معمـاری، به‌ویـژه در سـرزمین‌های اسـلامی و ایـران، انجـام شـده اسـت. پرسـش اصلـی پژوهـش ایـن اسـت کـه چگونـه مؤلفه‌هـای کالبـدی و فضایـی شـهر بـه ابـزاری بـرای بیـان و تقویـت اهـداف مقاومـت تبدیـل می‌شـوند؟ مقاومـت در اینجـا نه‌تنهـا بـه کنش‌هـای اعتراضـی، بلکـه بـه مفهـوم گسـترده‌تر محـور مقاومـت در برابـر سـلطه و اسـتعمار اشـاره دارد. پژوهـش کیفـی اسـت و تحلیـل گفتمـان انتقـادی را در سـه سـطح توصیـف، تفسـیر و تبییـن، همـراه بـا تحلیـل مضمـون و مطالعـۀ مـوردی سـه نمونـه بـه کار می‌گیـرد: میـدان آزادی تهـران، میـدان تحریـر قاهـره و جنـوب بیـروت. داده‌هـا از اسـناد، محتـوای بصـری و مشـاهدۀ میدانـی گـردآوری شـد. یافته‌هـا نشـان می‌دهنـد کـه عناصـر طراحـی شـهری ماننـد مقیـاس، دسترسـی‌ها و نمادهـای کالبـدی، سـازماندهی کنشـگری را تسـهیل می‌کننـد و کنشـگران ازطریـق تصـرف، بازنمایـی و نمادسـازی بـه آن‌هـا معانـی تـازه می‌بخشـند. نمونه‌هـا در نـوع کنشـگری بـا هـم تفـاوت دارنـد: رسـمی در ایـران، خودجـوش در قاهـره و ترکیبـی در بیـروت. نـوآوری پژوهـش، تلفیـق سـه سـطح تحلیـل گفتمـان انتقـادی بـا ابعـاد کالبـدی، کارکـردی و معنایـی فضـا در بسـتر محـور مقاومـت اسـت. نتایـج بـر لـزوم توجـه بـه نقـش سیاسـی فضـا در طراحـی شـهری تأکیـد دارنـد.

واژگان کلیدی

محور مقاومت، تصرف فضا، نمادسازی، حافظۀ جمعی.

۱. **نویسنده مسئول؛** ۰۹۱۷۱۱۰۷۱۴ M.shahroudi.k@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-4071-0851

مقدمه

فضاهـای شـهری به‌عنـوان بسـتری بـرای تعامـلات اجتماعـی، سیاسـی و فرهنگـی، نقشـی کلیـدی در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمان‌هـای اجتماعـی ایفـا می‌کننـد. در ایـن میـان، گفتمـان مقاومـت، به‌عنـوان یکـی از اشـکال کنـش جمعـی کـه در برابـر سـاختارهای قـدرت و سـلطه شـکل می‌گیـرد (صادقـی، ۱۴۰۳)، به‌طـور خـاص تحـت تأثیـر طراحـی و سـازماندهی فضاهای شـهری قـرار دارد. ایـن فضاهـا نه‌تنهـا مکانـی بـرای زندگـی روزمـره، بلکـه عرصـه‌ای بـرای نمایـش کنش‌هـای سیاسـی، فرهنگـی و اجتماعـی بـه شـمار می‌رونـد کـه قادرنـد هویت‌هـای جمعـی را بازتعریـف کـرده و سـاختارهای قـدرت را بـه چالـش بکشـند.

فضاهـای شـهری، به‌تعبیـر لوفـور (Lefebvre, 1991)، نه‌تنهـا محصـول برنامه‌ریـزی و طراحـی از بـالا بـه پاییـن هسـتند، بلکـه کنشـگران اجتماعی نیـز آن‌هـا را از پاییـن بـه بـالا بازتولیـد و بازتعریـف می‌کننـد. ایـن پویایـی در سـرزمین‌های اسـلامی، جایـی که فضاهـای شـهری از ریشـه‌های مذهبی و ملـی تغذیـه می‌کننـد، عمـق و پیچیدگـی بیشـتری دارد. بـرای مثـال، میدان‌هـای شـهری در ایـران، ماننـد میـدان آزادی، نه‌تنهـا به‌عنـوان فضاهـای عمومـی بـرای تجمعـات عمـل کرده‌انـد، بلکـه بـه نمادهایـی از هویـت ملـی و مقاومـت در برابـر سـلطه تبدیـل شـده‌اند. ایـن تبدیـل، نتیجـۀ تعامـل پیچیـده میـان طراحـی کالبـدی فضـا و کنش‌هـای اجتماعـی اسـت کـه ازطریـق تصـرف، نمادسـازی و بازنمایـی رخ می‌دهـد (Shapiro, 2019).

گفتمـان به‌مثابـه یـک مبـارزه و درگیـری بیانـی و کلامـی اسـت (احمدی‌پـور و سـرباز کل‌تپـه، ۱۴۰۱). ازطریـق گفتمان‌هـا می‌تـوان روابـط قـدرت را درک کـرد و فهمیـد کـه چگونه سـاختارها و عملکردهـای اجتماعـی را شـکل می‌دهنـد و از آن‌هـا شـکل می‌گیرنـد. گفتمـان مقاومـت از آموزه‌هـای دینـی و انقلابـی الهـام گرفتـه اسـت (حسـینی و همـکاران، ۱۴۰۲؛ احمـدی کچایـی، ۱۴۰۳؛ صادقـی، ۱۴۰۳). ایـن گفتمـان به‌عنـوان بدیلـی بـرای گفتمـان هژمونیـک سـلطه شـکل گرفتـه و توانسـته اسـت خـود را از حاشـیه بـه متـن تحـولات برسـاند (قلنـدری و محسـنی، ۱۴۰۲؛ باقـری دولت‌آبـادی، راوش و محمـودی رجـا، ۱۳۹۷). ایـن گفتمـان یـک پدیـدۀ چندوجهـی اسـت کـه در عرصه‌هـای مختلـف از جملـه تصویرسـازی رسـانه‌ای (حاجی‌صادقـی، ۱۳۹۴؛ شمسـایی‌نیا، ۱۴۰۲) و تبیین‌هـای بین‌المللـی ماننـد بیانیـۀ گام دوم انقـلاب (لک‌زایـی، ۱۳۹۹) نمـود پیـدا کـرده اسـت.

بـا وجـود پژوهش‌هایـی کـه شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت را در فضـای شـهری از منظـر جغرافیـای سیاسـی (احمدی‌پـور و سـرباز کل‌تپـه، ۱۴۰۱) و در ابعـاد سیاسـی، فرهنگـی و اجتماعـی (حسـینی و همـکاران، ۱۴۰۲؛ قلندری و محسـنی، ۱۴۰۲؛ احمـدی کچایـی، ۱۴۰۳؛ صادقـی، ۱۴۰۳؛ لک‌زایـی، ۱۳۹۹) بررسـی کرده‌انـد، نقـش مسـتقیم عناصـر کالبـدی و فضایـی معماری در ایـن رونـد کمتـر به‌صـورت انتقـادی و عمیـق تحلیـل شـده اسـت. پژوهش‌هـای موجـود عمدتـاً بـر جنبه‌هـای گفتمانـی، هویتـی و سیاسـی تمرکـز دارنـد (زارعـان، ۱۳۹۵) و تعامـل دقیـق میان شـکل و محتـوای فضاهـای شـهری و پویایی‌هـای گفتمان مقاومـت در بسـتر معمـاری بـه تفصیـل بررسـی نشـده اسـت. مفهـوم گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش، فراتـر از جنبش‌هـای عمومـی تعریـف می‌شـود و شـامل لایه‌هـای متعـدد سیاسـی، فرهنگـی، اجتماعـی و حتـی نظامـی اسـت. در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، مقاومـت اغلـب بـا مفاهیمـی چـون جهاد، مبـارزه بـا ظلم و اسـتعمار، حفـظ هویـت اسـلامی و ملـی و در دهه‌هـای اخیـر، بـا مفهـوم محـور مقاومـت پیونـد خـورده اسـت (Parsapajouh, 2019). فضاهای شـهری در ایـن بسـتر، نه‌تنهـا محـل وقـوع رخدادهـا، بلکه مکان‌هایـی بـرای یادبـود شـهدا، برگـزاری مراسـم مذهبی-سیاسـی و بازنمایـی نمادیـن ایدئولـوژی مقاومـت هسـتند.

گفتمان‌سـازی مقاومـت، موجـب برانگیختگـی اذهـان، اثرگـذاری در افـکار و بسـیج آن‌هـا بـرای کنشـگری در امـر مقاومـت اسـت (سـلیمانی

و وفـا، ۱۳۹۸). نتایـج ایـن پژوهـش می‌توانـد پیامدهـای مهمـی بـرای طراحـی شـهری آینـده در ایـن مناطـق داشـته باشـد، به‌گونـه‌ای کـه فضاهـا نه‌تنهـا پاسـخگوی نیازهـای کالبـدی، بلکـه تقویت‌کننـده ظرفیت‌هـای سیاسـی و فرهنگـی مقاومـت باشـند.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

- مؤلفه‌هـای معمـاری و فضایـی چگونـه در شـکل‌گیری و پیشـبرد گفتمـان مقاومـت در فضـای شـهری سـرزمین‌های اسـلامی مشـارکت دارنـد؟
- کنشـگران و نهادهـای مرتبـط بـا مقاومـت چگونه بـا تصـرف، بازتفسـیر و بازنمایـی فضاهای شـهری، بـه ایـن فضاهـا معنـای مقاومتـی می‌بخشـند؟

پیشینهٔ تحقیق

مطالعـات مرتبـط بـا ارتبـاط فضـا، معمـاری و کنش‌هـای اجتماعی-سیاسـی غنـای قابل‌توجهـی دارد، امـا پژوهش‌هایـی کـه به‌طـور خـاص بـر نقـش معمـاری در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی و ایـران تمرکـز کننـد، محدودتـر هسـتند.

هانـری لوفـور (Lefebvre, 1991) در کتـاب «تولیـد فضـا» بـا تمایـز میـان فضـای درک‌شـده، بازنمایی‌شـده و بازنمایشـی، چارچوبـی نظـری بـرای درک پویایی‌هـای فضـا ارائـه کـرد. او نشـان داد کـه فضـا نه‌تنهـا محصـول روابـط اجتماعـی اسـت، بلکـه خود بـه عنصـری فعـال در ایـن روابط تبدیـل می‌شـود. میشـل فوکـو (Foucault, 1986) نیـز بـا مفهـوم هتروتوپیاهـا[1] و تحلیل روابـط قدرت در معمـاری، ماننـد پان‌اپتیکـون[2]، فضاهایـی را معرفـی کـرد کـه امـکان کنش‌هـای بدیـل را فراهـم می‌آورنـد. دیویـد هـاروی (Harvey, 2012) نیـز بـا مفهـوم حـق بـه شـهر، ارتبـاط تولیـد فضـا بـا نظـام سـرمایه‌داری و نابرابری‌هـا را بررسـی کـرد و چارچوبـی بـرای تحلیـل مبـارزات شـهری ارائـه داد. ایـن نظریه‌هـا، مبنـای کلـی درک رابطـهٔ فضـا و مقاومـت را تشـکیل می‌دهنـد، امـا کمتـر بـه بسـترهای خـاص فرهنگی-سیاسـی، ماننـد سـرزمین‌های اسـلامی، پرداخته‌انـد.

پژوهش‌هـای متعـددی بـه نقـش فضـای شـهری در جنبش‌هـای اجتماعـی پرداخته‌انـد. تـارو و مـک‌آدام (Tarrow & McAdam, 2005) بـر سـازماندهی جنبش‌هـا در فضاهـای شـهری تمرکـز کرده‌انـد. مطالعـه‌ای دیگـر بـا عنـوان «شـهرها و جنبش‌هـای اجتماعـی: فراتـر از حـق بـه شـهر» بـر اهمیـت فضـا در کنشـگری اجتماعـی تأکیـد دارد (Uitermark, Nicholls & Loopmans, 2012). بـا ایـن حـال، ایـن مطالعـات عمدتـاً بـر ابعـاد جامعه‌شـناختی و سیاسـی متمرکـز بـوده و کمتـر بـه نقـش مسـتقیم مؤلفه‌هـای کالبـدی و معمـاری در فرایندهـای مقاومتـی پرداخته‌انـد.

برخـی پژوهش‌هـا به‌طـور خـاص رابطـه شـهر، معمـاری و مقاومـت را در بافت‌هـای جهانـی بررسـی کرده‌انـد. آلوایـل (Allweil, 2023) در مطالعـه‌ای، اردوگاه‌هـا را به‌عنـوان مصنوعـات طراحی‌شـده‌ای بررسـی کـرد کـه به‌عنـوان فضـا، هـم ابـزار قـدرت و هـم بسـتر مقاومـت هسـتند. ایـن مطالعـات، رویکردهـای تحلیلـی قـوی ارائـه می‌دهنـد کـه می‌تواننـد در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی نیـز بـه‌کار رونـد، امـا به‌طـور خـاص بـه محـور مقاومـت و ویژگی‌هـای فرهنگی-تاریخـی ایـن منطقـه نپرداخته‌انـد.

در ایـران، برخـی پژوهش‌هـا بـه نقـش نمادگرایـی و حافظـه در فضاهـای شـهری پرداخته‌انـد. حسـینی و شـقاقی (Hosseini & Shaghaghi, 2013) بـه بررسـی نمادگرایـی در معمـاری ایـران و تأثیـر آن بـر فضاهـای عمومـی پرداخته‌انـد. آن‌هـا نشـان داده‌انـد کـه نشـانه‌ها و نمادهـای فرهنگـی و کالبـدی در شـکل‌گیری هویـت و ارزش مکانـی فضاهـای معمـاری ایـران نقـش مهمـی دارنـد. مطالعـهٔ گلـرخ (Golrokh, 2021)، بـه تحلیـل فضاهایـی ماننـد خیابـان هفـده شـهریور تهـران و میـدان امـام علـی (ع) اصفهـان می‌پـردازد و نشـان می‌دهـد کـه چگونـه ارزش‌هـای طراحی‌شـده، ازطریـق کنش‌هـای روزمـره کاربـران بازتعریـف می‌شـوند. شـالچی، شـجاعی و فرهنگـی (۱۳۹۵) نیـز بـه تجربـهٔ بیگانگـی در فضاهـای شـهری تهران پرداخته‌اند. همچنیـن، پارسـاپژوه (Parsapajouh,

2019) دیوارنگاری‌های شهدا در تهران را به‌عنوان ابزاری برای بازنمایی گفتمان مقاومت تحلیل کرده است. احمدی‌پور و سرباز کل‌تپه (۱۴۰۱) با رویکردی توصیفی-تحلیلی نشان داده‌اند که دفاع شهروندان از تولید فضا و تقویت احساسات عاطفی جمعی در گفتمان‌سازی مقاومت مؤثر است و مکان‌های عمومی و نمادین شهر می‌توانند بستر شکل‌گیری روایت‌های مشترک و حافظهٔ جمعی شوند. این مطالعات، اهمیت نمادها و حافظه را در فضاهای ایرانی نشان می‌دهند، اما کمتر به نقش ساختارهای کالبدی و معماری در تسهیل یا ممانعت از کنش‌های مقاومتی پرداخته‌اند. با وجود غنای ادبیات در حوزه‌های فوق، همچنان شکافی اساسی در تحلیل جامع و انتقادی نقش مستقیم مؤلفه‌های کالبدی و معماری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت، به‌ویژه در بستر محور مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران، وجود دارد. مطالعات موجود یا بیش‌ازحد کلی هستند و به ویژگی‌های خاص این منطقه نمی‌پردازند، یا بر جنبه‌های نمادین و اجتماعی تمرکز دارند و نقش ساختارهای فیزیکی-معماری را کمتر بررسی کرده‌اند. این پژوهش با رویکردی بین‌رشته‌ای و تمرکز بر مؤلفه‌های کالبدی و معماری در بستر سرزمین‌های اسلامی، تلاش می‌کند این شکاف را پر کند.

چارچوب نظری

برای تحلیل نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران، نیاز به چارچوبی نظری است که پیچیدگی‌های ارتباط میان فضا، معماری، کنش‌های اجتماعی را در بستر فرهنگی-سیاسی این منطقه پوشش دهد. این پژوهش بر سه محور نظری کلیدی استوار است: ۱) نظریه‌های تولید فضا، ۲) مفهوم گفتمان مقاومت با تأکید بر محور مقاومت و ۳) ارتباط معماری شهری و گفتمان مقاومت. این مبانی نظری، همراه با چارچوب تحلیلی، به‌عنوان پایه‌ای برای بررسی نقش فضاهای شهری در تقویت گفتمان مقاومت عمل می‌کنند.

نظریه‌های تولید فضا

نظریه‌های تولید فضا چارچوبی اساسی برای درک پویایی‌های فضاهای شهری و نقش آن‌ها در کنش‌های اجتماعی و سیاسی فراهم می‌کنند. این محور نظری بر این فرض استوار است که فضا نه‌تنها یک کالبد فیزیکی، بلکه محصولی اجتماعی و پویاست که ازطریق تعاملات انسانی شکل می‌گیرد و بازتعریف می‌شود.

هانری لوفور و سه‌گانهٔ فضا

هانری لوفور (Lefebvre, 1991) در کتاب «تولید فضا»، فضا را به‌عنوان محصولی اجتماعی معرفی می‌کند که از سه بعد مرتبط تشکیل شده است:

- فضای درک‌شده[3]: این بعد به جنبه‌های فیزیکی و کالبدی فضا، مانند ساختار، مقیاس، دسترسی‌ها و کاربری‌های روزمره اشاره دارد. در بستر سرزمین‌های اسلامی، این فضاها شامل میدان‌ها، خیابان‌ها و بناهای عمومی مانند مساجد یا میادین تاریخی هستند که به‌عنوان بسترهای فیزیکی برای کنش‌های مقاومتی عمل می‌کنند.
- فضای بازنمایی‌شده[4]: این بعد به فضاهایی اشاره دارد که برنامه‌ریزان، معماران و نهادهای قدرت طراحی می‌کنند. این فضاها در نقشه‌ها، طرح‌های شهری و قوانین رسمی تجلی می‌یابند و اغلب بازتاب‌دهنده ایدئولوژی‌های مسلط هستند. در ایران، نمونه‌هایی از این فضاها شامل طرح‌های شهری مدرن یا برنامه‌های بازسازی است.
- فضاهای بازنمایشی[5]: این بعد، فضایی زیسته و سرشار از نمادها، خاطرات و معناست که کاربران و کنشگران اجتماعی تولید می‌کنند. این فضاها کلیدی برای درک گفتمان مقاومت هستند، زیرا ازطریق کنش‌های جمعی، مانند راهپیمایی، دیوارنگاری‌ها یا مراسم مذهبی-سیاسی، معانی جدیدی می‌یابند. در

سـرزمین‌های اسـلامی، فضاهـای بازنمایشـی اغلـب بـا مفاهیـم مذهبـی، تاریخـی و انقلابـی، ماننـد یادبـود شـهدا یـا نمادهـای محـور مقاومـت، گـره خورده‌انـد (Sumartojo, 2012). می‌تـوان انتظـار داشـت کـه گفتمـان مقاومـت اغلـب بـا بازآفرینـی ایـن فضاهـای بازنمایشـی شـکل بگیـرد و فضاهـای بازنمایی‌شـده را بـه چالـش بکشـد.

ادوارد سوجا و فضای سوم

ادوارد سـوجا (Soja, 1996) بـا الهـام از لوفـور، مفهـوم فضـای سـوم را معرفـی می‌کنـد کـه ترکیبـی دیالکتیکـی از فضاهـای درک‌شـده و بازنمایی‌شـده اسـت. ایـن فضـا جایـی بـرای تقابـل، خلاقیـت و امکان‌هـای جدیـد اسـت. در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، فضـای سـوم می‌توانـد به‌عنـوان بسـتری بـرای تلاقـی گفتمان‌هـای مقاومـت بـا هویت‌هـای مذهبـی و ملـی عمـل کنـد، جایـی کـه کنشـگران ازطریـق بازتعریـف فضاهـا، معانـی مقاومتـی خلـق می‌کننـد. بـرای مثـال، میـدان آزادی تهـران به‌عنـوان یـک فضـای سـوم، هـم یـک مـکان کالبدی اسـت و هـم بسـتری بـرای بازنمایـی هویـت انقلابـی و ملی.

دیوید هاروی و حق به شهر

دیویـد هـاروی (Harvey, 2012) بـا توسـعهٔ مفهوم حـق به شـهر لوفـور، بـر نقـش فضاهـای شـهری در تولیـد نابرابری‌هـای اجتماعـی و اقتصـادی در بسـتر نظـام سـرمایه‌داری تأکیـد می‌کنـد. او معتقـد اسـت کـه مبـارزات شـهری اغلـب حـول حـق شـهروندان بـرای مشـارکت در تولیـد و بازتولید فضاهای شـهری شـکل می‌گیرنـد. در سـرزمین‌های اسـلامی، ایـن مفهـوم می‌توانـد بـه معنـای مقاومـت در برابـر طرح‌هـای شـهری کـه هویـت و ارزش‌هـای محلـی را نادیـده می‌گیرنـد، تعبیـر شـود.

گفتمان مقاومت و محور مقاومت در بستر شهری

گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش به‌عنـوان مجموعـه‌ای از ایده‌هـا، باورهـا، کنش‌هـا و بازنمایی‌هایـی تعریـف می‌شـود کـه در برابـر قدرت‌هـای سـلطه‌گر قـد علـم می‌کننـد. در سـرزمین‌های اسـلامی و به‌ویـژه ایـران، ایـن گفتمـان بـا مفهـوم محـور مقاومـت پیونـد نزدیکـی دارد.

تعریف گفتمان مقاومت

از منظـر فوکـو (Foucault, 1972)، گفتمـان مجموعـه‌ای از قواعـد، دانـش و شـیوه‌هایی اسـت کـه سـوژه‌ها و واقعیت‌هـا را شـکل می‌دهنـد. گفتمـان در تعریـف دیگـری بـه معنـای فراگیر شـدن یـک مفهـوم یـا معرفـت در یک جامعـه در یـک برههٔ زمانـی خـاص اسـت (سـلیمانی و وفـا، ۱۳۹۸). مقاومـت، در معنـای لغـوی، بـه معنـای ایسـتادگی و پایـداری اسـت و فراتـر از یـک درگیـری نظامـی، شـامل هـر نـوع ایسـتادگی در برابـر عواملـی اسـت کـه تعـادل را بـر هـم می‌زننـد. ایـن مفهـوم، در تعریـف اصطلاحـی برخـلاف انفعـال و انـزوا، نمـاد پویایـی و اقدامـی رو بـه جلوسـت. در قـرآن کریـم نیـز مقاومـت به‌عنـوان یـک فرهنـگ معرفـی شـده و بـرای تبییـن آن از واژه‌هایـی ماننـد صبر، اسـتقامت و ثبـات قـدم اسـتفاده شـده اسـت (لک‌زایـی، ۱۳۹۹؛ صادقـی، ۱۴۰۳).

گفتمان‌سـازی مقاومـت بـه مجموعـهٔ باورهایـی اشـاره دارد کـه منجـر بـه پایـداری و ایسـتادگی در برابـر دشـمن می‌شـود و بـا تغییـر نگرش‌هـا، زمینـهٔ عمـل اجتماعـی، بن‌بست‌شـکنی و پیشـتازی را فراهـم می‌کنـد (سـلیمانی و وفـا، ۱۳۹۸). گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش شـامل کنش‌هـای سـازمان‌یافته و خودجـوش، آشـکار و پنهـان اسـت کـه در برابـر سـاختارهای قـدرت عمـل می‌کننـد. ایـن گفتمـان در فضاهای شـهری ازطریـق فرایندهای تصـرف، بازنمایـی و نمادسـازی تجلـی می‌یابـد.

محور مقاومت در سرزمین‌های اسلامی

در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، مفهـوم مقاومـت فراتـر از کنش‌هـای اجتماعـی، شـامل مبـارزه بـا نفـوذ خارجـی، صهیونیسـم و امپریالیسـم اسـت. محـور مقاومـت به‌عنـوان یـک گفتمـان سیاسـی-جغرافیایـی، ائتلافـی از نیروهـا و دولت‌هـا را در بـر می‌گیـرد کـه در برابـر سـلطه قدرت‌هـای غربـی و منطقـه‌ای ایسـتادگی می‌کننـد (قلندری و محسـنی، ۱۴۰۲). ایـن گفتمـان لایه‌هـای تاریخـی، مذهبـی (به‌ویـژه شـیعی) و ملی‌گرایانـه را در خـود جـای

داده و در فضاهای شهری ازطریق موارد زیر نمود می‌یابد:
- یادبودسازی و شهادت: نصب تندیس‌ها، دیوارنگاری‌های حماسی و برگزاری مراسم یادبود شهدا که به بازنمایی هویت مقاومتی کمک می‌کنند (Parsapajouh, 2019).
- بازنمایی هویت مذهبی - سیاسی: استفاده از نمادهای مذهبی و انقلابی در معماری و فضاهای عمومی، مانند بناهای یادمانی یا مساجد (Hosseini & Shaghaghi, 2013).
- بسیج عمومی: سازماندهی راهپیمایی‌ها و تجمعات در مناسبت‌های خاص، مانند روز قدس یا مراسم عاشورا.
-مبارزهٔ فرهنگی: تلاش برای حفظ و ترویج فرهنگ اسلامی و ملی در برابر نفوذ فرهنگی غرب.

مفهوم فضای مقاومت

بنابراین، فضای مقاومت به فضاهای شهری‌ای اشاره دارد که ازطریق کنش‌های جمعی از یک کالبد صرف به بستری با معنای سیاسی و اجتماعی تبدیل می‌شوند (Shapiro, 2019). این تبدیل ازطریق فرایندهای زیر رخ می‌دهد:
- تصرف[7]: کنشگران مقاومت فضاهای عمومی را برای تجمعات، اعتراضات یا مراسم بازتعریف می‌کنند.
- بازنمایی[8]: ازطریق دیوارنگاری‌ها، شعارها و نمادها، فضاها معنای مقاومتی می‌یابند.
- نمادسازی[9]: فضاها به نمادهایی از هویت جمعی و مبارزه تبدیل می‌شوند، مانند میدان آزادی تهران که به نمادی از انقلاب اسلامی تبدیل شده است.

تفاوت مکان[10] و فضا[11] در این بستر اهمیت دارد. مکان، به فضایی با معنا و هویت خاص اشاره دارد که ازطریق تجربهٔ زیسته شکل می‌گیرد، در حالی‌که فضا مفهومی عام‌تر و کالبدی است. فضاهای مقاومت، مکان‌هایی هستند که ازطریق کنش‌های مقاومتی به مکان‌هایی با هویت سیاسی و فرهنگی تبدیل می‌شوند.

چارچوب تحلیلی پژوهش: ارتباط معماری و گفتمان مقاومت

با مرور مطالب پیشین دریافت می‌شود که فرهنگ و گفتمان‌های غالب یک جامعه، به‌صورت مستقیم بر فضای شهری و تمامی پدیده‌های آن اثر می‌گذارند. فضای یک شهر و آنچه در آن جریان دارد، صرفاً حاصل تصمیم‌گیری‌های مهندسی یا معماری نیست، بلکه نتیجهٔ تعامل گفتمان‌های گوناگونی است که با قدرت‌های متفاوت، بر طراحی و کاربری آن تأثیر گذاشته‌اند. این گفتمان‌ها، نه تنها به‌صورت مفاهیم انتزاعی مثل اندیشه‌ها، باورها، نمادها و تعصبات وجود دارند، بلکه به‌صورت عینی و فیزیکی در ساختمان‌ها، خیابان‌ها، کاربری‌های شهری و حتی نحوهٔ استفاده مردم از فضا نمود پیدا می‌کنند (احمدی‌پور و سرباز کل‌تپه، ۱۴۰۱). چارچوب تحلیلی این پژوهش بر اساس تلفیق مفاهیم لوفور، فوکو، هاروی و سوجا و با تأکید بر بستر سرزمین‌های اسلامی و ایران، طراحی شده است. این چارچوب بر تحلیل انتقادی تعامل میان سه بعد تمرکز دارد:

بعد کالبدی (معماری)

بررسی ویژگی‌های کالبدی و معمارانهٔ فضاها (مانند مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر نمادین) ظرفیت‌های خاصی برای کنش‌های مقاومتی فراهم می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: مقیاس و فرم (مانند میدان‌های وسیع یا پس‌کوچه‌ها)، دسترسی‌ها و نقاط ورودی/خروجی، عناصر نمادین (مانند برج آزادی یا مساجد)، مصالح و سطوح (مانند سنگ‌فرش یا بتن).
- نقش: فراهم آوردن بستر فیزیکی برای تجمع، حرکت و بازنمایی مقاومت.
- ارتباط نظری: فضای درک‌شدهٔ لوفور (کالبد فیزیکی) و پان‌اپتیکون فوکو (کنترل فضایی).

بعد کارکردی (کنشگری و بسیج)

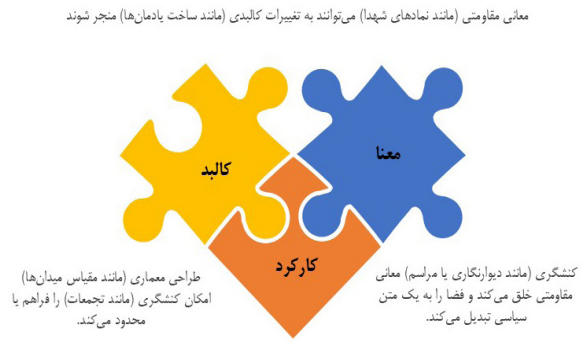
تحلیل این‌که کنشگران و نهادهای مقاومت چگونه

فضاها را تصرف، بازتفسیر و بازنمایی می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: تصرف و اشغال فضا (مانند راهپیمایی‌ها یا اردوگاه‌سازی)، سازماندهی تجمعات، تغییر کاربری فضا (مانند تبدیل میدان به محل سخنرانی).
- نقش: تبدیل فضاهای رسمی به فضاهای مقاومتی ازطریق کنش‌های جمعی.
- ارتباط نظری: حق به شهر هاروی (مشارکت شهروندان) و هتروتوپیاهای فوکو (فضاهای بدیل).

بعد معنایی (گفتمان مقاومت و محور مقاومت)

بررسی فرایندهای معناسازی در فضاهای بازنمایشی که ازطریق نمادسازی، دیوارنگاری‌ها و مراسم، معانی مقاومتی خلق می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: نمادسازی (دیوارنگاری‌ها، تصاویر شهدا)، روایت‌های فضایی (حافظهٔ جمعی)، بازنمایی هویت مذهبی-سیاسی (مانند نمادهای شیعی).
- نقش: خلق معانی مقاومتی و تقویت هویت جمعی در فضاها.
- ارتباط نظری: فضاهای بازنمایشی لوفور (فضاهای زیسته) و گفتمان فوکو (تولید معنا).

این چارچوب تحلیلی (تصویر ۱)، با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی[12]، این امکان را می‌دهد تا به‌صورت نظام‌مند به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود: چگونه مؤلفه‌های کالبدی و فضایی شهر به ابزاری برای پیشبرد گفتمان مقاومت تبدیل می‌شوند؟ و کنشگران چگونه با بازتعریف فضاها، معانی مقاومتی خلق می‌کنند؟ این چارچوب پلی بین مبانی نظری و تحلیل‌های موردی برقرار کرده و به درک عمیق‌تری از نقش فضاهای شهری در گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران یاری می‌رساند.

تصویر ۱. ارتباط نظری مؤلفه‌های پژوهش. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

روش تحقیق

این پژوهش با هدف تحلیل انتقادی نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت از منظر معماری در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران انجام می‌شود. با توجه به ماهیت پیچیده و چندلایهٔ موضوع که به تعاملات کالبدی، اجتماعی و معنایی فضا با گفتمان مقاومت می‌پردازد، رویکرد کیفی برای دستیابی به درکی عمیق و جامع از پدیدهٔ مورد نظر انتخاب شده است. رویکردهای کمی به‌تنهایی نمی‌توانند پاسخگوی ابعاد معنایی و زمینه‌ای این پژوهش باشند، زیرا این مطالعه بر تحلیل فرایندهای نمادین، بازنمایی‌ها و تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری تمرکز دارد. پژوهش از نوع کیفی است و بر فهم عمیق روابط میان مؤلفه‌های کالبدی فضا، کنش‌های مقاومتی و بازنمایی‌های گفتمانی تأکید دارد. این رویکرد امکان بررسی لایه‌های پنهان و آشکار گفتمان مقاومت و نقش معماری در آن را فراهم می‌کند. رویکرد اصلی این پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی است. تحلیل گفتمان انتقادی به‌عنوان یک روش مناسب برای تحلیل چگونگی ساختاردهی و بازنمایی معانی در زبان، تصاویر و کنش‌های فضایی انتخاب شده است. این رویکرد نه‌تنها به محتوای آشکار گفتمان‌های مقاومت (مانند شعارها، دیوارنگاری‌ها و مراسم)

توجه دارد، بلکه سازوکارهای نهفته در پس این گفتمان‌ها، از جمله روابط قدرت، ایدئولوژی‌ها و بازنمایی‌های فضایی را نیز بررسی می‌کند. تحلیل گفتمان انتقادی به‌ویژه برای تحلیل چگونگی تبدیل فضاهای شهری به بسترهای مقاومت ازطریق فرایندهای معناسازی، مانند نمادسازی و تصرف فضا، مناسب است. در این پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی بر الگوی سه‌سطحی فرکلاف (Fairclough, 1995) استوار است که توصیف، تفسیر و تبیین را از هم تفکیک می‌کند.

برای افزایش عمق تحلیل و ارائهٔ شواهد ملموس، از مطالعهٔ موردی به‌عنوان رویکرد مکمل استفاده می‌شود. مطالعهٔ موردی امکان بررسی دقیق نمونه‌های خاص از فضاهای شهری را فراهم می‌کند که به دلیل نقش تاریخی یا معاصر خود در گفتمان مقاومت، اهمیت ویژه‌ای دارند. انتخاب موارد مطالعه بر اساس نمونه‌گیری هدفمند انجام می‌شود و معیارهایی نظیر اهمیت تاریخی، نقش در کنش‌های مقاومتی و بازنمایی گفتمان محور مقاومت در نظر گرفته می‌شوند.

جمع‌آوری داده‌ها

۱) مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای: جمع‌آوری اطلاعات از منابع مکتوب شامل کتب، مقالات علمی، گزارش‌های پژوهشی و اسناد تاریخی مرتبط با فضاهای شهری، جنبش‌های اجتماعی، انقلاب‌ها و گفتمان‌های مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران.

۲)تحلیل محتوای بصری: بررسی دقیق عناصر بصری مانند عکس‌ها، فیلم‌ها، دیوارنگاری‌ها، پوسترها و سایر نمادهای موجود در فضاهای شهری مورد مطالعه که به‌عنوان ابزار بیان مقاومت به کار رفته‌اند. این داده‌ها از آرشیوهای عمومی، خبرگزاری‌ها، شبکه‌های اجتماعی و مستندات تاریخی جمع‌آوری می‌شوند.

۳) مشاهدات میدانی: در ایران، مشاهدات دقیق از ویژگی‌های کالبدی فضاها (مانند مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر معماری و کاربری‌های فعلی) و نشانه‌های مقاومت (مانند دیوارنگاری‌ها، یادبودها و آثار کنش‌های مقاومتی) انجام می‌شود. دربارهٔ میدان تحریر قاهره و جنوب بیروت امکان مشاهدهٔ میدانی وجود نداشت و تحلیل این دو نمونه بر داده‌های اسنادی و بصری استوار است. این مشاهدات برای درک تعاملات فضایی و معنایی در بستر واقعی ضروری هستند.

تحلیل داده‌ها

۱) تحلیل مضمون[۱۳]: این روش برای شناسایی الگوها و مضامین کلیدی در داده‌های کیفی به کار می‌رود. مضامین مورد انتظار شامل تصرف فضا، نمادسازی، حافظه جمعی، بازنمایی هویت مذهبی-سیاسی و مفاهیم مرتبط با محور مقاومت (مانند شهادت و جهاد) هستند. این تحلیل به سازماندهی داده‌های متنی و بصری کمک می‌کند.

۲) تحلیل گفتمان انتقادی: این تحلیل با الگوی سه‌سطحی فرکلاف (Fairclough, 1995) و در شش گام انجام شد. در گام نخست، داده‌های هر نمونه شامل متن‌ها، شعارها، تصاویر، دیوارنگاری‌ها و کنش‌های فضایی فهرست شدند. در گام دوم، در سطح توصیف، ویژگی‌های کالبدی و نشانه‌ای هر نمونه (مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر نمادین، مصالح و نمادهای غالب) ثبت شد. در گام سوم، داده‌ها بر اساس سه مضمون تصرف، بازنمایی و نمادسازی کدگذاری شدند (Braun & Clarke, 2006). در گام چهارم، در سطح تفسیر، بررسی شد کنشگران چگونه این عناصر را تولید و بازتفسیر می‌کنند. در گام پنجم، در سطح تبیین، یافته‌ها با بستر

تاریخی-سیاسی و روابط قدرت و ایدئولوژی هر نمونه پیوند داده شدند. در گام ششم، نمونه‌ها با هم مقایسه شدند.

یافته‌ها

این بخش یافته‌ها را بر اساس چارچوب نظری و روش پژوهش ارائه می‌کند. ابتدا نمونه‌های موردی معرفی و در سه سطح تحلیل گفتمان انتقادی بررسی می‌شوند (جدول ۱)؛ سپس یافته‌ها بر پایهٔ ابعاد کالبدی (معماری)، کارکردی (کنشگری) و معنایی (گفتمان مقاومت و محور مقاومت) تحلیل می‌شوند.

معرفی نمونه‌های موردی

برای تحلیل عمیق‌تر، سه نمونهٔ موردی انتخاب شده‌اند: میدان آزادی تهران (ایران)، میدان تحریر قاهره (مصر) و خیابان‌ها و محله‌های جنوبی بیروت (لبنان). این نمونه‌ها به دلیل نقش نمادین و تنوع جغرافیایی و فرهنگی در گفتمان مقاومت انتخاب شده‌اند.

نمونهٔ موردی ۱: میدان آزادی تهران، ایران

میدان آزادی، با برج شاخص آزادی در مرکز خود، یکی از نمادین‌ترین فضاهای شهری ایران به شمار می‌آید (تصویر ۲). این میدان که در دوران پهلوی و با نام «شهیاد» ساخته شد، پس از انقلاب ۱۳۵۷ بازتعریف شد و به نمادی از استقلال، مقاومت ملی و هویت انقلابی بدل شد. موقعیت راهبردی آن در غرب تهران و مقیاس وسیع و دایره‌ای شکلش، بستری برای تجمعات میلیونی و برگزاری راهپیمایی‌های ملی و مراسم مذهبی-سیاسی فراهم آورده است. برج آزادی به‌عنوان شاخص‌ترین عنصر معماری میدان، علاوه بر تأکید بر فرم و وحدت فضایی، نماد قدرت و استقامت نیز تلقی می‌شود. در مناسبت‌هایی همچون ۲۲ بهمن، میدان آزادی از کارکرد شهری خود فراتر می‌رود و به صحنه‌ای برای نمایش قدرت انقلابی بدل می‌شود؛ بنرها و تصاویر شهدا آن را در پیوند با محور مقاومت قرار می‌دهند. با این همه، دولت پس از انقلاب در این میدان گفتمان مقاومت را بازنمایی کرده است و میدان همواره صحنهٔ کشمکش بر سر معنا و مالکیت فضا نیز بوده است.

تصویر ۲ . میدان آزادی تهران؛ بازنمایی کالبدی گفتمان مقاومت، از تجمعات انقلاب ۱۳۵۷ تا امروز.

(الف) تجمع مردم زیر باران؛ (ب) تجمع انقلابیون در پای برج؛ (پ) حمل تصویر امام خمینی (ره) در زیر طاق برج؛ (ت) گردهمایی مردمی پیرامون برج؛ (ث) و (ج) جشن پیروزی انقلاب؛ (چ) مراسم راهپیمایی.

ماخذ: (الف) محمد صیاد، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۹ ؛ (ب) و (پ) خبرگزاری صدا و سیما، ۱۳۹۵ ؛ (ت) محمد صیاد، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۹ ؛ (ث) خبرگزاری جماران، ۱۴۰۰ ؛ (ج) محمد مهیمنی، خبرگزاری مهر، ۱۳۹۹ ؛ (چ) مجتبی حیدری، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۲ .

نمونهٔ موردی ۲: میدان تحریر قاهره، مصر

میدان تحریر در قلب شهر قاهره، به‌واسطهٔ نقش تعیین‌کنندهٔ خود در انقلاب ۲۰۱۱ مصر، به نمادی جهانی از مقاومت مردمی و خیزش علیه استبداد بدل شد (تصویر ۳). طراحی دایره‌ای و گسترده میدان امکان شکل‌گیری اجتماعات وسیع و ارتباط بصری میان کنشگران را فراهم می‌ساخت و در عین حال، نبود یک نماد معماری مرکزی سبب می‌شد تمرکز معنایی فضا بر حضور و بدن‌های جمعی مردم قرار گیرد. خیابان‌های متعددی که به میدان منتهی می‌شدند، ورود جمعیت را آسان کرده و به سیل عظیم معترضان امکان حضور و تداوم بخشیدند، در حالی‌که همین ویژگی، کنترل میدان را برای دولت دشوار می‌کرد. ساختمان‌های دولتی و موزهٔ مصر در اطراف میدان نیز نقشی دوگانه داشتند؛ هم به‌عنوان نقاط نظارت و سرکوب و هم به‌عنوان پناهگاه‌های موقت برای معترضان عمل می‌کردند. در جریان انقلاب، میدان تحریر برای مدتی طولانی به اشغال معترضان درآمد و به اردوگاهی سیاسی-اجتماعی بدل شد که در آن درمانگاه‌های صحرایی، فضاهای گفت‌وگو و مراکز سازماندهی مردمی شکل گرفت. دیوارنگاری‌ها و گرافیتی‌های اطراف میدان به ثبت روایت‌های انقلاب کمک کردند و میدان را به متنی بصری از مبارزه و آرمان‌خواهی مردم بدل ساختند. پس از انقلاب، دولت برای بازسازی، کنترل و بازتعریف معنای میدان تلاش کرد و این امر کشمکش مداوم قدرت حاکم و مردم بر سر مالکیت معنایی و گفتمانی میدان را نشان می‌دهد.

تصویر ۳. میدان تحریر قاهره؛ از فضای شهری روزمره تا کالبد تصرف در جریان انقلاب ۲۰۱۱ مصر.

(الف) چادرها در میدان، نمای هوایی؛ (ب) حلقه جمعیت پیرامون میدان، نمای هوایی؛ (پ) انبوه جمعیت در سالروز قیام در میدان؛ (ت) حفظ شبانه میدان؛ (ث) میدان در حالت عادی.

ماخذ: (الف) شبکه العالم، ۱۳۹۱؛ (ب) انتخاب، ۱۳۸۹؛ (پ) شبکه العالم، ۱۳۹۰؛ (ت) محمد حسام، مدرن غنا، ۱۳۹۰؛ (ث) شفقنا، ۱۳۹۹.

نمونهٔ موردی ۳: خیابان‌ها و محله‌های جنوبی بیروت

محله‌ها و خیابان‌های جنوبی بیروت، به دلیل بافت متراکم و جایگاه راهبردی‌شان در محور مقاومت، همواره از مهم‌ترین بسترهای کنش‌های مقاومتی در لبنان به شمار آمده‌اند (تصویر ۴). ساختار کالبدی این مناطق با کوچه‌های باریک و معماری فشرده، قابلیت بالایی برای مقاومت چریکی ایجاد کرده و نوعی دفاع‌پذیری ذاتی به بافت بخشیده است. حضور مساجد و حسینیه‌ها نیز به‌عنوان مراکز مذهبی-اجتماعی، نقشی محوری در بسیج و سازماندهی نیروهای مردمی ایفا می‌کنند و عملاً این فضاها را به کانون‌های شبکه‌ای مقاومت بدل می‌سازند. دیوارهای شهری در این محلات، به بستری برای دیوارنگاری‌ها، تصاویر شهدا و نمادهای محور مقاومت تبدیل شده‌اند و بدین‌ترتیب فضای روزمره را به متنی

بصـری و ایدئولوژیـک مبـدل کرده‌انـد. در بُعـد معنایـی، ایـن محـلات ازطریـق یادبودسـازی، نصـب تصاویـر شـهدا و سـاخت تندیس‌هـا، بـه موزه‌هـای زنـده‌ای از مقاومـت بـدل شـده‌اند کـه حافظـهٔ جمعـی را زنـده نـگاه می‌دارنـد. مراسـم مذهبی-سیاسـی همچـون عزاداری‌هـای محـرم و راهپیمایی‌هـای محلـی، نه‌تنهـا جنبـهٔ آیینـی دارنـد بلکـه نقـش مهمـی در بازتولیـد هویـت مقاومتـی ایفـا می‌کننـد. بـا وجـود آنکـه ایـن محـلات بارهـا هـدف حمـلات خارجـی و تروریسـتی قـرار گرفته‌انـد، فراینـد بازسـازی‌های هدفمنـد و مقاوم‌سـازی اجتماعـی و کالبـدی آن‌هـا موجـب شـده تـا هویـت مقاومتی‌شـان حفـظ و حتـی تقویـت شـود.

تصویر ۴ . ضاحیه جنوبی بیروت؛ بازنمایی نمادها، عناصر یادمانی و کالبد در فضای شهری.

(الف) تابلوی نام‌گذاری خیابان به نام شهید؛ (ب) دود ناشی از تجاوز رژیم اشغالگر بر فراز شهر؛ (پ) تصویر فرماندهان بر دیوار ساختمان؛ (ت) تصویر ماهواره‌ای از بافت شهری؛ (ث) رژه نیروهای مقاومت؛ (ج) آرایش خیابان در مراسم‌های مذهبی؛ (چ) فضای یادمانی شهدا. ماخذ: (الف) خبرگزاری فارس، ۱۴۰۳ ؛ (ب) انتخاب، ۱۴۰۳ ؛ (پ) ایرنا، ۱۳۹۱ ؛ (ت) دنیای اقتصاد، ۱۴۰۳ ؛ (ث) خبرگزاری فارس، ۱۴۰۳ ؛ (ج) ایکنا، ۱۴۰۰ ؛ (چ) ویکی شیعه، ۱۴۰۵ .

تحلیل گفتمان انتقادی نمونه‌ها در سه سطح

نتایـج کدگـذاری و تحلیـل نمونه‌هـا در سـه سـطح توصیـف، تفسـیر و تبییـن در جـدول ۱ ارائـه شـده اسـت. در سـطح توصیـف، ویژگی‌هـای کالبـدی و نشـانه‌های هـر نمونـه ثبت شـد. در سـطح تفسـیر، کنش‌هـای کنشـگران و نحـوهٔ تصـرف و بازنمایـی فضـا بررسـی شـد. در سـطح تبییـن، ایـن کنش‌هـا بـا روابـط قـدرت و ایدئولـوژی در بسـتر هـر نمونـه پیونـد خـورد. تحلیل‌هـای بخش‌هـای بعـدی بـر پایـهٔ همیـن جـدول انجـام شـده اسـت.

جدول ۱ . تحلیل گفتمان انتقادی نمونه‌های موردی در سه سطح. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

سطح تحلیل	میدان آزادی تهران	میدان تحریر قاهره	جنوب بیروت
توصیف (ویژگی‌های کالبدی و نشانه‌ها)	مقیاس وسیع و دایره‌ای؛ برج آزادی در مرکز؛ کتیبه‌ها، بنرها و تصاویر شهدا	میدان دایره‌ای و گسترده؛ دسترسی‌های متعدد؛ نبود نماد معماری مرکزی؛ گرافیتی‌ها و دیوارنگاری‌ها	بافت متراکم با کوچه‌های باریک؛ مساجد و حسینیه‌ها؛ دیوارنگاری‌ها و تصاویر شهدا
تفسیر (کنشگران و کنش‌ها)	راهپیمایی‌ها و مراسم ملی-مذهبی (مانند ۲۲ بهمن)؛ بازتفسیر «شهید» به نماد انقلاب	اشغال طولانی‌مدت، اردوگاه‌سازی، درمانگاه‌های صحرایی و فضاهای گفت‌وگو؛ ثبت روایت‌ها با گرافیتی	بسیج مردمی محلی، عزاداری محرم، یادبودسازی شهدا
تبیین (قدرت و ایدئولوژی)	بازنمایی رسمی گفتمان مقاومت پس از انقلاب و کشمکش بر سر معنا و مالکیت فضا	مقاومت در برابر استبداد و تلاش دولت برای کنترل و بازتعریف معنای میدان	گفتمان محور مقاومت و هویت شیعی-ملی؛ حفظ هویت مقاومتی با بازسازی پس از حملات
مضمون غالب (تحلیل مضمون)	نمادسازی و بازنمایی	تصرف	بازنمایی و نمادسازی در بستر زندگی روزمره

مؤلفه‌های معماری و کالبدی به‌مثابهٔ عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت

ویژگی‌های کالبدی و طراحی فضاهای شهری به‌عنوان بسترهای فیزیکی، نقش مهمی در تسهیل یا محدودسازی کنش‌های مقاومتی ایفا می‌کنند. این بخش به بررسی چگونگی تأثیر این مؤلفه‌ها بر سازماندهی و تقویت گفتمان مقاومت می‌پردازد.

- مقیاس و ابعاد میدان‌ها و خیابان‌ها: میدان‌های وسیع و خیابان‌های عریض با ظرفیت بالای تجمع، امکان گردهمایی‌های گسترده را فراهم می‌کنند. مقیاس بزرگ این فضاها حس وحدت و قدرت جمعی را تقویت کرده و به دیده شدن کنش‌های مقاومتی کمک می‌کند. برای مثال، میدان آزادی تهران با وسعت خود، بستری مناسب برای راهپیمایی‌های میلیونی مانند مراسم ۲۲ بهمن یا روز قدس فراهم کرده است.

- دسترسی‌ها و نقاط ورودی/خروجی: طراحی مسیرهای دسترسی و نقاط ورودی و خروجی بر پویایی کنش‌های مقاومتی تأثیر می‌گذارد. خیابان‌های عریض منتهی به میدان‌ها، مانند خیابان انقلاب در تهران، امکان ورود سریع جمعیت و گس‌ترش تجمعات را فراهم می‌کنند، در حالی‌که کوچه‌های باریک در محله‌های تاریخی، مانند جنوب بیروت، به‌عنوان مسیرهای فرار یا کمین در مقاومت‌های چریکی عمل می‌کنند.

- عناصر نمادین و تاریخی - مذهبی: بناها و نمادهای تاریخی یا مذهبی، مانند برج آزادی تهران، به‌عنوان نقاط کانونی مقاومت عمل می‌کنند. این عناصر با پیوند دادن کنش‌های مقاومتی به هویت تاریخی، مذهبی و ملی، معنای عمیق‌تری به فضا می‌بخشند. برای مثال، برج آزادی از یک نماد مدرنیتهٔ پهلوی به نمادی از انقلاب و مقاومت ملی تبدیل شد.

- مصالح و سطوح: ویژگی‌های مصالح، مانند سنگ‌فرش یا بتن، بر نحوهٔ استفاده از فضا تأثیر می‌گذارد. برخی مصالح امکان نقاشی‌های خیابانی و دیوارنگاری‌ها را فراهم می‌کنند، در حالی‌که بتن در یادمان‌های دفاع مقدس، مانند موزهٔ جنگ تهران، حس صلابت و پایداری را منتقل می‌کند.

کارکرد فضا (کنشگری و تغییر کاربری فضا)

کنشگران مقاومت، از مردم عادی تا نهادهای رسمی پشتیبان محور مقاومت، ازطریق تصرف، بازنمایی و نمادسازی، فضاهای شهری را به بسترهای فعال گفتمان مقاومت تبدیل می‌کنند. لوفور (Lefebvre, 1991) این فرایند را تولید فضاهای بازنمایشی می‌نامد. این فرایند در سرزمین‌های اسلامی، با هویت مذهبی و سیاسی غنی، شدت بیشتری می‌یابد.

- تصرف و اشغال فضا: کنشگران با اشغال موقت یا دائم فضاهای عمومی، کاربری رسمی آن‌ها را تغییر می‌دهند. در ایران، میدان آزادی در مناسبت‌های خاص مانند روز قدس به فضایی برای تجمعات سازمان‌یافته تبدیل می‌شود. در میدان تحریر قاهره، اشغال طولانی‌مدت در سال ۲۰۱۱، این میدان را به یک اردوگاه سیاسی و اجتماعی تبدیل کرد که شامل درمانگاه‌ها و فضاهای گفت‌وگو بود.

- تغییر کارکردی فضا: فضاهای عمومی در دوران مقاومت، کاربری‌های جدیدی می‌یابند. میدان آزادی تهران از یک فضای عبوری به مکانی برای سخنرانی‌ها و مراسم ملی تبدیل می‌شود، در حالی‌که خیابان‌های بیروت به مسیرهای راهپیمایی و نمایش قدرت محلی تبدیل شده‌اند.

بازآفرینی معنایی (بازنمایی و گفتمان مقاومت)

تمرکز بر چگونگی تولید معنا و حافظهٔ جمعی در فضا ازطریق نمادها، نشانه‌ها و روایت‌های مقاومتی است.

- نمادسازی و بازنمایی بصری: دیوارنگاری‌ها، شعارها، بنرها و تصاویر شهدا، فضاهای شهری را به متون بصری تبدیل می‌کنند که پیام‌های مقاومت را منتقل می‌کنند. در ایران، دیوارنگاری‌های شهدای محور مقاومت، مانند تصاویر حاج قاسم سلیمانی، هویت مقاومتی

فضاها را تقویت می‌کنند. در بیروت، پرچم‌های حزب‌الله و نمادهای شیعی، فضاهای عمومی را به بسترهای بازنمایی محور مقاومت تبدیل کرده‌اند.

- روایت‌های فضایی و حافظهٔ جمعی: فضاهای مقاومتی به مکان‌هایی برای ثبت و بازگویی روایت‌های مقاومت تبدیل می‌شوند. در ایران، مراسم عزاداری و سخنرانی‌ها در فضاها معماری، حافظهٔ جمعی انقلاب و دفاع مقدس را زنده نگه می‌دارند. در بیروت، یادمان‌های شهدا در محله‌های تاریخی، روایت‌های مقاومت در برابر تروریسم را بازتولید می‌کنند.

برای استخراج الگوهای کلی و تمایزهای خاص، نمونه‌های موردی در جدول ۲ مقایسه شده‌اند:

جدول ۲. مقایسهٔ نمونه‌های موردی: نقش فضای شهری در گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

ویژگی/معیار مقایسه	میدان آزادی تهران، ایران	میدان تحریر قاهره، مصر	محله‌های جنوبی بیروت
نوع گفتمان مقاومت اصلی	انقلاب ملی، مبارزه با استعمار، هویت اسلامی-ملی، جمهوری اسلامی	انقلاب مردمی، اعتراضات علیه استبداد، مطالبه آزادی و عدالت اجتماعی	محور مقاومت (مبارزه با صهیونیسم، تروریسم، سلطه خارجی)، هویت شیعی-ملی
ماهیت کنشگری فضایی	راهپیمایی‌های سازمان‌یافته گسترده، تجمعات رسمی، مراسم ملی-مذهبی	اعتراضات و اشغال خودجوش و طولانی‌مدت، اردوگاه‌سازی موقت	بسیج مردمی محلی، یادبودسازی شهدا، مراسم مذهبی-سیاسی، پناهگاه مبارزات چریکی
ویژگی‌های معماری و کالبدی غالب	مقیاس عظیم (میدان و برج)، نماد معماری شاخص مرکزی (برج آزادی)، محورهای دسترسی وسیع	مقیاس وسیع (میدان)، عدم وجود نماد معماری شاخص مرکزی، ساختمان‌های دولتی و عمومی پیرامون	بافت شهری متراکم و اندام‌وار (کوچه‌های باریک)، اماکن مذهبی (مساجد، حسینیه‌ها)، دیوارهای شهری
نقش عناصر معماری در مقاومت	برج آزادی: نماد محوری انقلاب و استقلال، نقطه تجمع و نمادسازی. ابعاد میدان: ظرفیت بالای تجمع میلیونی و نمایش قدرت جمعی.	فضای باز میدان: قابلیت اشغال و اردوگاه‌سازی. ساختمان‌های پیرامون: نقاط دیدبانی، پناهگاه‌های موقت. محدودیت بصری: عدم وجود نماد شاخص جهت تمرکز بصری.	معماری دفاع‌پذیر: ایجاد امکانات برای مقاومت‌های چریکی و شهری. اماکن مذهبی: کانون‌های بسیج و سازماندهی. دیوارها: بستر اصلی دیوارنگاری‌ها و نمادسازی پراکنده.
چگونگی بازآفرینی معنایی و کارکردی فضا	تغییر نام و معنا: از شهداد به آزادی (بازتعریف هویت). مناسبت‌های خاص: تبدیل شدن به پاتوق اصلی راهپیمایی‌های ملی (مثلاً ۲۲ بهمن). نصب نمادهای انقلابی: بنر، تصاویر شهدا، پرچم‌ها.	تصرف و اشغال: تبدیل میدان به اردوگاه زندگی سیاسی-اجتماعی. گرافیتی‌ها و دیوارنگاری‌ها: ثبت روایت‌ها و خاطرات انقلاب. تولید خودجوش فضاهای خدماتی: درمانگاه، آشپزخانه، سخنرانی.	یادبودسازی دائمی: نصب تندیس‌ها و تصاویر شهدا در محله‌ها. مراسمات محلی: استفاده از فضا برای مراسم مذهبی-سیاسی. بازنمایی هویت محور مقاومت: ازطریق نمادها و پرچم‌ها در کوچه‌ها.
تعامل گفتمان مقاومت و تقابل قدرت	همگرایی گفتمان رسمی و مردمی: دولت پس از انقلاب از این میدان برای تثبیت قدرت و تداوم گفتمان مقاومت استفاده می‌کند.	تقابل شدید و مداوم: مبارزه برای کنترل فیزیکی و معنایی میدان بین معترضان و دولت. تلاش برای پاکسازی و بازسازی: دولت پس از اعتراضات اقدام به پاکسازی نمادهای مقاومت و بازسازی فضا می‌کند.	حفظ هویت مقاومتی: نهادهای مرتبط با محور مقاومت از این فضاها برای تداوم و ترویج گفتمان خود استفاده می‌کنند. هدف حملات دشمن: این مناطق اغلب هدف حملات خارجی و تروریستی بوده‌اند و سپس بازسازی می‌شوند.
پیامدهای فضایی بلندمدت	تثبیت به‌عنوان نماد ملی و مرکز اصلی مراسمات رسمی، حفظ هویت انقلابی و مقاومتی	پاکسازی و تلاش برای بازگشت به کاربری عادی، اما با خاطرات و نمادهای پنهان مقاومت	حفظ هویت تاریخی و مقاومتی ازطریق یادمان‌ها و بازسازی‌های هدفمند، تبدیل به فضاهای زیستی-سیاسی
نظریه‌های مرتبط	لوفور (فضای بازنمایشی): برج آزادی به‌عنوان نمادی با معنای عمیق انقلابی. هاروی (حق به شهر): استفاده از میدان برای بیان حقوق جمعی.	لوفور (تولید فضا، فضای بازنمایشی): میدان به‌عنوان فضای زیسته مقاومت. فوکو (هتروتوپیا): میدان به‌عنوان فضایی دیگر با قوانین خاص خود.	لوفور (فضای درک‌شده و بازنمایشی): معماری بومی و نمادسازی پراکنده. فوکو (قدرت و بدن): کنترل و مقاومت در فضاهای متراکم.

یافته‌ها نشان می‌دهند که مؤلفه‌های کالبدی فضاهای شهری، مانند مقیاس، دسترسی‌ها و نمادها، به‌عنوان عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت عمل می‌کنند. کنشگران ازطریق تصرف، نمادسازی و تغییر کارکرد، معانی مقاومتی خلق می‌کنند که در بستر سرزمین‌های اسلامی با هویت مذهبی و سیاسی تقویت می‌شود. تقابل میان گفتمان سلطه و مقاومت، به تغییرات کالبدی و معنایی منجر شده و فضاها را به یادمان‌های زنده تبدیل می‌کند. مقایسه نمونه‌های موردی نشان‌دهندهٔ تنوع در کنشگری (رسمی در ایران، خودجوش در قاهره، ترکیبی در بیروت) و نقش معماری در بازنمایی هویت مقاومتی است.

بحث

یافته‌ها نشان‌دهندهٔ نقش چندوجهی فضاهای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت است. این بخش با اتکا به چارچوب نظری لوفور، فوکو و هاروی و با تمرکز بر سه بعد کالبدی، کارکردی و معنایی، یافته‌ها و پیامدهای آن‌ها را برای معماری، شهرسازی و مطالعات مقاومت تفسیر می‌کند.

یافته‌های پژوهش تأیید می‌کنند که مؤلفه‌های کالبدی فضاهای شهری، مانند مقیاس، دسترسی‌ها و عناصر نمادین، به‌عنوان عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت عمل می‌کنند. میدان‌های وسیع، مانند میدان آزادی تهران یا میدان تحریر قاهره، با ظرفیت بالای تجمع، امکان بسیج جمعی و تقویت حس وحدت را فراهم می‌کنند. این ویژگی‌ها با نظریهٔ لوفور (Lefebvre, 1991) دربارهٔ فضای درک‌شده همخوانی دارند؛ به باور او فضا محصولی اجتماعی است و طراحی کالبدی آن کنش‌های انسانی را شکل می‌دهد. در مقابل، بافت متراکم محله‌های جنوبی بیروت، با کوچه‌های باریک و مساجد، امکان مقاومت‌های چریکی و محلی را فراهم کرده و نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری فضاهای شهری در پاسخ به نیازهای مقاومتی است.

کنشگران فضاها را از نظر معنایی و کارکردی بازآفرینی می‌کنند و این بخش دیگری از یافته‌هاست که با مفهوم فضاهای بازنمایشی لوفور هم‌راستاست. کنشگران مقاومت، ازطریق تصرف فضا، دیوارنگاری‌ها و مراسم مذهبی-سیاسی، معانی جدیدی به فضاها می‌بخشند. در ایران، دیوارنگاری‌های شهدا، مانند تصاویر شهید حاج قاسم سلیمانی، نه‌تنها حافظهٔ جمعی را زنده نگه می‌دارند، بلکه فضاها را به نمادهای محور مقاومت تبدیل می‌کنند. در میدان تحریر قاهره، گرافیتی‌ها و اردوگاه‌سازی خودجوش، فضا را به یک هتروتوپیای فوکویی تبدیل کرد که قوانین مسلط را به چالش کشید. این فرایند نشان می‌دهد که فضاهای شهری، فراتر از کالبد فیزیکی، به‌عنوان متون بصری و روایی عمل می‌کنند که گفتمان مقاومت را بازتولید و منتقل می‌کنند. این یافته با مطالعات شاپیرو (Shapiro, 2019) و پارساپژوه (Parsapajouh, 2019) همخوانی دارد که بر نقش نمادسازی در فضاهای مقاومتی تأکید کرده‌اند.

تقابل گفتمان قدرت و مقاومت، بعد دیگری از یافته‌هاست که با مفهوم حق به شهر هاروی (Harvey, 2012) مرتبط است. در ایران، دولت از فضاهایی مانند میدان آزادی برای تثبیت گفتمان رسمی مقاومت استفاده می‌کند، در حالی‌که در قاهره، میدان تحریر شاهد کشمکش میان معترضان و دولت برای کنترل فضایی و معنایی بود. در بیروت، محله‌های جنوبی در برابر حملات خارجی و تروریستی مقاومت کرده و بازسازی‌های بعدی آن‌ها هویت مقاومتی را حفظ کرده است. این یافته‌ها شکاف پژوهشی شناسایی‌شده در پیشینه را پر می‌کنند، جایی که مطالعات پیشین (مانند هاروی و فوکو) کمتر به نقش مستقیم مؤلفه‌های معماری در بستر محور مقاومت پرداخته بودند.

پیامدهای این پژوهش برای طراحی شهری قابل‌توجه است. معماران و شهرسازان می‌توانند با در نظر گرفتن ظرفیت‌های مقاومتی

فضاها، طراحی‌هایی خلق کنند که نه‌تنها پاسخگوی نیازهای کالبدی، بلکه تقویت‌کننده هویت‌های فرهنگی و سیاسی باشند. در بستر سرزمین‌های اسلامی، جایی که مذهب و تاریخ نقش محوری دارند، طراحی فضاها باید با حساسیت به هویت‌های محلی انجام شود تا از بیگانگی فرهنگی جلوگیری شود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل انتقادی نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران، نشان داد که فضاهای شهری فراتر از یک صحنه بی‌طرف برای کنش‌های اجتماعی، به‌عنوان عواملی فعال در بروز، سازماندهی و بازنمایی گفتمان مقاومت عمل می‌کنند.

پاسخ به پرسش اصلی این است که مؤلفه‌های معماری و فضایی، مانند مقیاس‌های بزرگ، دسترسی‌های متعدد و عناصر نمادین، ظرفیت‌های فیزیکی و نمادینی فراهم می‌کنند. کنشگران مقاومت، از مردم عادی تا نهادهای رسمی محور مقاومت، از این ظرفیت‌ها برای سازماندهی تجمعات، بازنمایی هویت و تقویت حافظهٔ جمعی بهره می‌برند. این کنشگران ازطریق تصرف فضا، دیوارنگاری‌ها، شعارها و مراسم مذهبی-سیاسی، فضاهای شهری را به فضاهای بازنمایشی (Lefebvre, 1991) تبدیل می‌کنند که پیام‌های مقاومت را منتقل کرده و هویت‌های فرهنگی و سیاسی را بازتولید می‌کنند. در ایران، این فرایند با پیوندهای عمیق تاریخی-مذهبی، به‌ویژه در قالب محور مقاومت، تقویت شده و فضاهایی مانند میدان آزادی را به نمادهای پایدار مقاومت تبدیل کرده است.

یافته‌ها نظریه‌های لوفور و فوکو را تأیید و تکمیل می‌کنند. مفهوم تولید فضا لوفور نشان می‌دهد که چگونه فضاهای درک‌شده (کالبدی) و بازنمایی‌شده (طرح‌های رسمی) در تعامل با کنشگران به فضاهای بازنمایشی با معانی مقاومتی تبدیل می‌شوند. همچنین، مفهوم هتروتوپیاهای فوکو (Foucault, 1986) توضیح می‌دهد که چگونه فضاهایی مانند مساجد یا میدان‌های عمومی هنجارهای مسلط را به چالش می‌کشند و بسترهایی برای کنش‌های بدیل فراهم می‌کنند. نظریهٔ حق به شهر هاروی (Harvey, 2012) نیز نشان‌دهندهٔ مبارزه کنشگران برای بازپس‌گیری فضاهای شهری در برابر سلطه است. این پژوهش با تمرکز بر بستر سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه ایران، به دانش موجود در این حوزه افزوده و نقش خاص هویت‌های مذهبی-سیاسی در بازنمایی فضایی مقاومت را برجسته می‌کند.

در نهایت می‌توان نتیجه گرفت که گفتمان مقاومت نیز همچون دیگر گفتمان‌ها، با درجات و اشکال مختلف قدرت، بر فضای شهر و عناصر کالبدی و معنایی آن اثرگذار است. این تأثیر را می‌توان در دو سطح عمده بررسی کرد:

۱) سطح نمادین و فرهنگی: ارزش‌ها، باورها و ایدئولوژی‌های برخاسته از گفتمان مقاومت در فضاهای شهری به اشکال گوناگون تجلی می‌یابند. میدان‌ها، خیابان‌ها و دیوارهای شهر با نمادهایی چون تصاویر شهدا، دیوارنگاری‌های ایدئولوژیک، پرچم‌ها و نشانه‌های مذهبی-سیاسی، به متونی بصری بدل می‌شوند که هویت مقاومتی را تثبیت و بازنمایی می‌کنند.

۲) سطح کالبدی و عملکردی: گفتمان مقاومت به‌طور مستقیم بر سیاست‌گذاری و سازمان‌دهی فضاهای شهری اثر می‌گذارد. طراحی میدان‌هایی با مقیاس عظیم برای تجمعات مردمی، جانمایی مساجد و حسینیه‌ها به‌عنوان کانون‌های اجتماعی و سیاسی و حتی مقاوم‌سازی بافت‌های مسکونی در برابر تهدیدات نظامی، نمونه‌هایی از تأثیر این گفتمان در بعد کالبدی و کارکردی شهر هستند.

بنابرایـن، می‌تـوان گفـت کـه فضـای شـهری در بسـتر گفتمـان مقاومـت همچـون متنـی زنـده و پویـا عمـل می‌کنـد کـه بـا زبـان نشـانه‌ها، کالبـد و کارکردهایـش، روایتگر مبارزه، ایسـتادگی و حافظـهٔ جمعـی جامعـه اسـت.

از منظر عملـی، این یافته‌ها برای طراحان شـهری، معمـاران و سیاسـت‌گذاران پیامدهـای مهمـی دارنـد. طراحـی فضاهای شـهری بـا در نظر گرفتن ظرفیت‌هـای مقاومتـی، ماننـد ایجـاد میدان‌هـای وسـیع یـا حفظ عناصـر نمادیـن محلـی، می‌تواند مشـارکت شـهروندان در تولید فضا را تقویت کند. بـا این حـال، ایـن طراحی‌هـا باید با حساسـیت به هویت‌هـای فرهنگـی و مذهبـی انجام شـوند تا از بیگانگی جلوگیری شـود. با ایـن حال، خطر تبدیل ایـن فضاها به ابزارهـای کنترل و کاهـش اثرگذاری بر نسـل‌های آینـده، همان‌طـور که فوکـو در مفهوم پان‌اپتیکـون هشـدار داده، بایـد مدنظر قـرار گیرد.

پیشنهادهای پژوهش‌های آینده

محدودیت‌هـای پژوهـش شـامل دسترسـی محـدود بـه برخـی منابـع آرشـیوی و تمرکـز بـر تحلیل‌هـای کیفـی بـود کـه ممکـن اسـت تعمیم‌پذیـری نتایـج را محـدود کنـد. همچنیـن، نبـود امـکان مشـاهدهٔ میدانـی در میـدان تحریـر و جنـوب بیـروت، تحلیـل ایـن دو نمونـه را بـه منابـع ثانویـه وابسـته کـرد. بـرای جبـران ایـن محدودیت‌هـا پیشـنهادات پژوهشـی بـرای تحقیقـات آینـده بـه شـرح زیـر ارائـه می‌شـود:

۱) مطالعـات تطبیقـی گسـترده‌تر: انجـام پژوهش‌هـای تطبیقـی میـان فضاهـای مقاومتـی در شـهرهای مختلـف محـور مقاومـت، ماننـد صنعـا، موصـل یـا بغـداد، بـرای شناسـایی الگوهـای مشـترک و تفاوت‌هـای محلـی.

۲) بررسـی معمـاری سـنتی و اسـلامی: تحلیـل عمیق‌تـر نقـش معمـاری سـنتی و اسـلامی در شـکل‌گیری فضاهـای مقاومتـی، به‌ویـژه در مسـاجد و حسـینیه‌ها، بـرای درک تأثیـرات فرهنگی-تاریخـی.

۳) تأثیـر فناوری‌هـای دیجیتـال: مطالعـهٔ نقـش شـبکه‌های اجتماعـی و فضـای مجـازی در تقویـت یـا بازنمایـی گفتمـان مقاومـت در فضاهـای فیزیکـی، به‌ویـژه در نسـل جـوان.

٤) پایـداری فضاهـای مقاومتی: بررسـی تغییرات بلندمـدت در کاربـری و معنـای فضاهـای مقاومتـی پـس از پایـان کنش‌هـای اولیـه، بـرای درک نحـوهٔ حفـظ حافظـهٔ جمعـی.

٥) تحلیـل میدانـی ذهنیـت شـهروندان: انجـام مطالعـات میدانـی بـا اسـتفاده از پرسشـنامه یـا مصاحبـه بـرای بررسـی درک و تعامل شـهروندان، به‌ویـژه نسـل جـوان، بـا نمادهـای مقاومتـی در فضاهـای شـهری و ارزیابـی جذابیـت ایـن فضاهـا بـرای آن‌هـا.

٦) بررسـی انتقـادی نمادهـای مقاومـت: تحلیـل انتقادی تأثیر نمادهای مقاومتی (مانند دیوارنگاری‌ها یـا یادمان‌هـا) بر زندگـی روزمره و هویـت جمعی، با تأکیـد بـر این‌که آیـا این نمادهـا همچنان بـا نیازها و ارزش‌هـای جامعـه هم‌خوانـی دارند.

منابع

احمـدی کچایـی، مجیـد. (۱٤۰۳). بررسـی چرایـی پیـروزی انقـلاب اسـلامی بـر اسـاس گفتمـان مقاومت و چالـش پیـش رو (بـا نقـدی بـر نظریـه مقاومت شـکننده جـان فـوران). مهدویـت، ۱۸ (۷۱)، ۱۳۱-۱۱۷.

احمدی‌پـور، زهـرا و سـرباز کل‌تپـه، نویـد. (۱٤۰۱). تبییـن روند شـکل‌گیری گفتمان مقاومـت در فضای شـهری. پژوهش‌هـای جغرافیـای سیاسـی، ۷(٤)، ۱۳۳-۱۱۵.

انتخـاب. (۱۳۸۹). تصاویـر؛ امـروز در میدان تحریر در قاهـره چـه گذشـت. https://www.entekhab.ir/fa/news/891/تصاویر-امروز-در-میدان-تحریـر-در-قاهره-چه-گذشت

انتخـاب. (۱٤۰۳). ضاحیـه بـیـروت بـرای پنجمین بـار بمبـاران شـد. https://www.entekhab.ir/fa/news/826803/ضاحیه-بیروت-برای-پنجمین-بـار-بمباران-شد

باقـری دولت‌آبـادی، علـی؛ راوش، بهنـام و محمودی رجـا، سـیدزکریا. (۱۳۹۷). بررسـی محـور مقاومـت

و آینده نظام سلطه با استفاده از نظریه نظام جهانی. مطالعات بیداری اسلامی، ۷(۱٤)، ۲۸-۷.

جماران. (۱٤۰۰). جشن انقلاب با آتش‌بازی در میدان آزادی و برج میلاد (فیلم و تصاویر). https://www.jamaran.news/بخش-بازنشر-59/1541428-جشن-انقلاب-با-آتش-بازی-در-میدان-آزادی-برج-میلاد-فیلم-تصاویر

حاجی‌صادقی، عبدالله. (۱۳۹٤). جنگ فرهنگی استکبار: اهداف - راهبردها. پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ٤(۱۲)، ۱۱۲-۹۷.

حسینی، سیدمجتبی؛ عامری گلستانی، حامد؛ یوسفی، بهرام و اکبرزاده، فریدون. (۱٤۰۲). ضرورت شکل‌گیری گفتمان مقاومت در راه نیل به تمدن اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (مد ظله العالی). مطالعات قدرت نرم، ۱۳(۱)، ۲۹۵-۲۷۳.

خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا) . (۱٤۰۰). آغاز عزاداری محرم در النبطیه لبنان. https://iqna.ir/fa/news/3989449/آغاز-عزاداری-محرم-در-النبطیه-لبنان

خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). (۱۳۹۱). نگاه‌ی به ضاحیه بیروت، محله زندگی سیدحسن نصرالله. https://www.irna.ir/news/80208558/نگاهی-به-ضاحیه-بیروت-محله-زندگی-سیدحسن-نصرالله

خبرگزاری صداوسیما. (۱۳۹۵). عکس‌ها سخن می‌گویند. https://www.irib-news.ir/fa/news/1490168/عکس-ها-سخن-می-گویند .

خبرگزاری فارس. (۱۳۹۲). مسئولان در جمع راهپیمایان ۲۲ بهمن چه گفتند / همه برای انقلاب اسلامی آمدند. https://farsnews.ir/politics/13921153200007108 89/مسئولان-در-جمع-راهپیمایان-۲۲-بهمن-چه-گفتند-همه-برای-انقلاب-اسلامی-آمدند

خبرگزاری فارس. (۱۴۰۳). حمایت بنیاد کتاب از آثار جبهه مقاومت. https://farsnews.ir/Moham madrezaesmaeili/1729422146327412880/حمایت-بنیاد-کتاب-از-آثار-جبهه-مقاومت

خبرگزاری فارس. (۱۴۰۳). ناگفته‌های زندگی در لبنان به روایت یک زوج ایرانی. https://farsnews.ir/Mirzababaee/1737386015284820747

دنیای اقتصاد. (۱۴۰۳). اولین تصاویر از حمله رژیم صهیونیستی به ضاحیه بیروت (عکس). https://donya-e-eqtesad.com/بخش-سایت-خوان-۴۱۰۷۸۸۹/۶۲-اولین-تصاویر-از-حمله-رژیم-صهیونیستی-به-ضاحیه-بیروت-عکس

زارعان، احمد. (۱۳۹۵). چشم‌انداز مقاومت فلسطین در چالش‌های هویتی غرب آسیا. مطالعات راهبردی جهان اسلام، ۱۷(۲)، ۱۳۲-۱۰۷.

سلیمانی، مجید و وفا، جعفر. (۱۳۹۸). الگوی گفتمان‌سازی مقاومت ازمنظر قرآن. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۹(۲۰)، ٦٦-۳۱.

شالچی، سمیه؛ شجاعی، مرضیه و فرهنگی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). بازسازی شهری، تصویر تهران و تجربه بیگانگی. تحقیقات فرهنگی ایران، ۹(۱)، ۳۲-۱.

شبکه العالم. (۱۳۹۰). تظاهرات میلیونی مصری‌ها در میدان التحریر. https://fa.alalam.ir/news/285254/تظاهرات-میلیونی-مصریها-در-میدان-التحریر

شبکه العالم. (۱۳۹۱). تجمع مخالفان دولت مصر در میدان التحریر. https://fa.alalam.ir/news/1439615/تجمع-مخالفان-دولت-مصر-در-میدان-التحریر

شفقنا. (ب‌ی‌تا). کارمند مصری خود را در میدان التحریر قاهره آتش زد. https://fa.shafaqna.com/news/1044982/

شمسایی‌نیا، رامین. (۱٤۰۲). راهبردهای تصویرسازی رسانه‌ای از جنبش‌های مقاومت در جهان اسلام؛ موردپژوهی حشدالشعبی عراق. مطالعات بیداری اسلامی، ۱۲(۱)، ۱۰۹-۸۱.

صادقی، الهه. (۱٤۰۳). تاثیر گفتمان مقاومت انقلاب اسلامی ایران بر جنبش اسلامی نیجریه. روابط آفریقا آسیا، ۱(۲)، ۷۲-٤۷.

قلندری، یعقوب و محسنی، حسین. (۱٤۰۲). نقش گفتمان مقاومت در نظم‌سازی منطقه‌ای؛ ظرفیت‌ها و چالش‌ها. بحران‌پژوهی جهان اسلام، ۱۰(٤)، ۸۹-٦۷.

لک‌زایی، رضا. (۱۳۹۹). تبیین گفتمان مقاومت در عرصه بین‌الملل با تاکید بر بیانیه گام دوم. جریان‌شناسی دینی معرفتی در عرصه بین‌الملل، ۲(٤)، ۹٦-٦۷.

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. (۱۳۹۹). انقلاب اسلامی، دفاع مقدس؛ دریچه دوربین محمد صیاد. https://www.iichs.ir/fa/

gallery/16179/3/0/انقلاب-اسلامی-دفاع-مقدس-دریچه-دوربین-محمد-صیاد

ویکی شیعه. (۱۴۰۵). قبرستان روضةالشهیدین https://fa.wikishia.net/view./قبرستان_روضةالشهیدین

Mehr News Agency. (2020). Fireworks and projection mapping at iconic Azadi Square https://en.mehrnews.com/photo/155521/Fireworks-and-projection-mapping-at-iconic-Azadi-Square

Modern Ghana. (2011). Hundreds spend the night in Cairo's Tahrir Square. https://www.modernghana.com/news/338919/hundreds-spend-the-night-in-cairos-tahrir-square.html

Allweil, Y. (2023). The camp: Designed artifact. *Architectural Histories,* **11**(1), 1-4. https://doi.org/10.16995/ah.10956

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology,* **3**(2), 77-101.

Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis: The critical study of language. Longman.

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon Books.

Foucault, M. (1986). Of other spaces, heterotopias. *Diacritics,* **16**(1), 22-27.

Golrokh, S. (2021). A contested collective; monumental public spaces and the politics of memory in Iran. *GeoJournal*, **87**, 1-15. https://doi.org/10.1007/S10708-021-10482-7

Harvey, D. (2012). *Rebel cities. From the right to the city to the urban revolution*. Verso Books.

Hosseini, S. A., & Shaghaghi G., S. (2013). Symbolism in architecture and its impact on the design of contemporary public buildings in Iran. *Life Science Journal,* **10**(6), 253-257. http://www.lifesciencesite.com/lsj/life1006s/038_17223life1006s_253_257.pdf

Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell Publishing.

Parsapajouh, S. (2019). Sous le regard des martyrs a Téhéran. Une approche anthropologique de l'iconographie urbaine. *L'Homme,* **229**, 7-48. https://doi.org/10.4000/LHOMME.33079

Shapiro, M. J. (2019). Architecture as event space: Violence, securitisation, and resistance. *European Journal of International Security,* **4**(3), 366-385. https://doi.org/10.1017/eis.2019.13

Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell.

Sumartojo, S. (2012). The fourth plinth, creating and contesting national identity in Trafalgar Square, 2005-2010. *Cultural Geographies,* **20**(1), 67-81.

Tarrow, S., & McAdam, D. (2005). Scale shift in transnational contention. In D. della Porta & S. Tarrow (Eds.), *Transnational protest and global activism* (pp. 121-150). Rowman & Littlefield.

Uitermark, J., Nicholls, W., & Loopmans, M. (2012). Cities and social movements: Theorizing beyond the right to the city. *Environment and Planning A,* **44**(11), 2546-2554.

پی‌نوشت

1 Heterotopia
2 Panopticon
3 Spatial Practice / Perceived Space
4 Representation of Space / Conceived Space
5 Representational Spaces / Lived Space
6 Third space
7 Appropriation
8 Representation
9 Symbolization
10 Place
11 Space
12 Critical Discourse Analysis (CDA)
13 Thematic Analysis